

Groen

Mr. G. Groen van Prinstererstichting | Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie

*Interview met
Ellen ter Gast:
'Betere mensen?'*

Pagina 20

*Hoe voer je een
discussie over
medisch-ethische
kwesties?*

Pagina 32

*'Met mij
gaat het ook
niet zo goed'*

Pagina 50

Gentech:
betere mensen?

Groen is een uitgave van

wi
Wetenschappelijk
Instituut
ChristenUnie

ChristenUnie
Bestuurdersvereniging

Inhoud.

- 06 **Maakbaar embryo?**
Door René Franssen
- 14 **'Operatie Supermens' wordt een mislukking**
Door Reinier Sonneveld
- 19 **Voor God spelen**
Column door Frank Bosman
- 20 **Betere mensen?**
Interview met Ellen ter Gast
- 26 **CRISPR-Cas, nieuwe ontwikkelingen, nieuwe vragen**
Door Vincent Kirkels
- 32 **Hoe voer je een discussie over medisch-ethische kwesties?**
Door Maarten Verkerk

Boeken.

- 41 Recensies

Actueel.

- 50 **'Met mij gaat het ook niet zo goed'**
Door Robert van Putten
 - 55 **Vaderlandsliefde moet wel van twee kanten komen**
Column door Wouter Beekers
 - 56 **Risico = kans x impact x blootstelling**
Door Wilhelm Kolkman
 - 62 **Immigratie, islam en integratie**
Tweegesprek met Jesse de Haan en Mart Keuning
 - 68 **Ja/ maar: afschaffen dividendbelasting**
Door Reinier Mulder en Rob Jonkman
-

CRISPR-Cas

“Mijn droom is dat we anders gaan aankijken tegen mens-zijn. Dat we niet langer ons hele leven aan ons DNA vastzitten.” Aan het woord is de jonge Amerikaanse wetenschapper Josiah Zayner, in de documentaire *Dokteren met DNA*. Daarmee zitten we middenin het onderwerp van deze *Groen*: CRISPR-Cas, een booming gentechnologie waardoor we kunnen knippen, plakken en repareren in ons DNA. En die ons voor indringende vragen stelt.

In Psalm 8 staat het heel puntig: we zijn bijna goddelijk gemaakt en God heeft alles aan onze voeten gelegd. Het voor-God-spelen zit als het ware in onze genen. Dat brengt ongekeerde mogelijkheden met zich mee, die we in een techniek als CRISPR-Cas tot uitdrukking zien komen. Is het aanwenden van zo'n techniek een manier van heel-maken en zo een uiting van Gods Koninkrijk, vragen sommigen zich af. Of is het juist uitdrukking van de diepste verleiding, die we zowel in Eden als in Babel pregnant aan het licht zien komen: de mens wil zijn plaats onder God niet kennen.

De theologen-ethici die ik hierover las, gaan geen van allen in op het voor-God-spelen. Ze wijzen daarentegen op wat ik maar de achterkant van ontwikkelingen als CRISPR-Cas noem. Ze vragen zich bijvoorbeeld af hoe zulke technieken ons denken over lijden, onvolkomenheid en gemeenschap beïnvloeden. De Amerikaanse theoloog Stanley Hauerwas stelt bijvoorbeeld dat een christen *out of control* leert leven, in het vertrouwen dat die controle, hoewel zo vaak onzichtbaar, in Gods handen ligt. Hij stelt ook dat dit alleen kan als er in onze wereld een kerk is, die in gemeenschap leert het lijden te dragen. Anderen wijzen op ons soms smalle denken over mensen met een ander lichaam dan de norm. Wat wij zien als een beperking, blijkt vaak genoeg een toegang tot God, voor henzelf of anderen.

Het is echter precair om met zulke redeneringen aan te komen bij iemand die zich wel degelijk beperkt voelt of lijdt. Laten we daarom als samenleving oog hebben voor de impact van hun lijden. En laten we ook oog hebben voor de effecten die nieuwe medische technieken hebben op ons samenleven. In deze *Groen* geven we daarvoor een voorzet.

Esther Paul-Jonker
hoofdredacteur

Een overzicht van de belangrijkste ontwikkelingen rond gentech

Maakbaar embryo?

Het embryo is sinds de eerste reageerbuisbevruchting, veertig jaar geleden, niet langer een ongezien begin van het leven. Onder de microscoop is het toegankelijk voor wie het wil beoordelen of aanpassen. De laatste tijd volgen ontwikkelingen elkaar snel op. Het embryo is maakbaar geworden en dat zorgt voor nieuwe vragen. De wetenschappers die de nieuwe technieken hebben ontwikkeld, vragen zelf nadrukkelijk om een brede maatschappelijke discussie en kabinet-Rutte III wil die discussie stimuleren. Daarom een overzicht van wat sinds kort kan en van wat ons staat te wachten met daarbij een korte bespreking van de ethische dilemma's die de nieuwe ontwikkelingen oproepen. Hoe ver mogen we gaan bij het ingrijpen in de menselijke voortplanting? Achtereenvolgens behandel ik ontwikkelingen rond CRISPR-Cas, celkerntransplantatie en stamceltoepassingen.

Door René Fransen

CRISPR-Cas | De mogelijkheid om genetisch materiaal in cellen aan te passen werd geïntroduceerd in de jaren tachtig, net voor ivf. De daarna ontwikkelde technieken hebben forse nadelen. Het daarmee aanpassen van genetisch materiaal is doorgaans weinig precies. Dat remt de toepassing van bijvoorbeeld gentherapie bij mensen. Ook is het daarmee tijdrovend en duur om genetisch aangepaste planten of dieren te maken.

Sinds 2013 bestaat er een techniek die veel preciezer en efficiënter is, met de naam CRISPR-Cas. Deze techniek is te vergelijken met de 'zoek-en-ervang' optie van een moderne tekstverwerker. Het veranderen van DNA is met deze methode veel sneller en goedkoper geworden. Door de grotere precisie is toepassing ervan bij de mens ook beter denkbaar. De eerste resultaten bij proefdieren zijn veelbelovend. Toepassing kan op twee manieren: somatisch (in gewone lichaamscellen) en in de germline (de geslachtscellen). In het eerste geval beperken de gevolgen van de aanpassing zich tot de behandelde cellen in het behandelde individu. Bij modificatie in de germline wordt de verandering doorgegeven aan volgende generaties. De gevolgen daarvan zijn dus veel groter en minder goed te overzien.

Met de CRISPR-Cas techniek is het ook mogelijk embryo's in een vroeg stadium te behandelen. De werkzame onderdelen van het systeem zijn namelijk relatief eenvoudig de cellen binnen te smokkelen, wat bij de klassieke technieken niet zo is. Het is nu dus in principe mogelijk om in één keer bij alle cellen van een pril embryo een genetisch defect te repareren, of om een gunstige mutatie aan te brengen.

Er zijn drie wetenschappelijke studies gepubliceerd over het behandelen van menselijke embryo's. De eerste resultaten laten zien dat het maken van aanpassingen mogelijk is, maar nog niet heel efficiënt verloopt. Bij een minderheid van de embryo's slaagt de procedure en ook dan is niet altijd in alle cellen van het embryo de gewenste DNA-verandering aangebracht.

Na de eerste publicatie over de behandeling van menselijke embryo's met CRISPR-Cas in 2015, is door de vakgroepen besloten tot een voorlopig moratorium op proeven met menselijke embryo's, waarna in allerijl een internationale conferentie werd georganiseerd. Op die conferentie is uitgesproken dat de techniek zeker niet te gebruiken is voor voortplanting, maar onderzoek met embryo's zou – mits goed gereguleerd – wel moeten kunnen. In 2017 kwam de National Academy of Sciences (VS) na een internationale consultatie met een rapport¹ dat aangaf onder welke voorwaarden het mogelijk zou kunnen zijn om menselijke embryo's genetisch te modificeren. Kort samengevat: de risico's moeten minimaal zijn en het moet gaan over genetische defecten die tot ernstige ziekten leiden.

AUTEUR
Dr. René Fransen is bioloog, schrijft over onderzoek in bèta-techniek voor de Rijksuniversiteit Groningen en is daarnaast freelance wetenschapsjournalist voor onder andere het *Nederlands Dagblad*.

SAMENVATTING
• Er wordt volop onderzoek gedaan naar gentechnieken met CRISPR-Cas, celkerntransplantatie en stamcellen.

• De ontwikkelingen leveren nieuwe mogelijkheden voor het behandelen van erfelijke ziekten op.

• Ook ontstaan nieuwe vragen over de toepassingen van gentech. Bijvoorbeeld: mogen we het DNA van ons nageslacht aanpassen?

Overwegingen bij CRISPR-Cas | Om de genetische reparatie van embryo's mogelijk te maken, zullen er grote aantallen experimenten moeten worden uitgevoerd met menselijke embryo's. Hoewel de CRISPR-Cas technologie heel nauwkeurig is, kan het reparatiemechanisme onbedoeld het DNA beschadigen. Alle betrokken beroepsgroepen zijn het er over eens dat de veiligheid moet zijn aangetoond voordat de techniek mag worden gebruikt.

Maar er is meer dan alleen de veiligheid. Bij het genetisch aanpassen van embryo's kiezen de ouders gedeeltelijk de genetische opbouw van hun nageslacht en dat van de daarop volgende generaties. Er is dus geen 'informed consent' van het individu bij wie de genetische veranderingen zijn aangebracht.

Verder stellen de huidige richtlijnen dat alleen ernstige aandoeningen op deze manier behandeld mogen worden. De vraag is echter waar de grenzen liggen als er nieuwe mogelijkheden ontstaan. Twee Britten, beiden doof, hoopten op een doof kind en vochten daarom, tevergeefs, de wet aan waarin staat dat bij embryoselectie automatisch het embryo met de erfelijke afwijking wordt vernietigd.² De vragen die deze casus oproept, over de wenselijkheid van invloed van ouders op hun nageslacht, spelen ook bij sommige toepassingen van CRISPR-Cas. Is de vervolgstap, een gezond embryo op verzoek doof maken, denkbaar? Wat betekent dat voor ideeën over gezondheid en onze verantwoordelijkheid daarvoor? Bij een van de experimenten met menselijke embryo's is een mutatie aangebracht die de drager ongevoelig maakt voor het aidsvirus. Is dat het bestrijden van een ernstige aandoening, of een staaltje mensverbetering?

Celkerntransplantatie: drie-ouder-embryo | Cellen van alle dieren en planten

bevatten energiefabriekjes, de 'mitochondriën'. Deze aparte 'orgaantjes' in de cel zijn uniek, omdat ze eigen DNA bevatten. Schadelijke mutaties in het DNA van mitochondriën kunnen zorgen voor ernstige stofwisselingsziekten. Nu is het zo dat de energiefabriekjes van moeder op kind overgaan: de eicel bevat mitochondriën van de moeder, terwijl de zaadcel nauwelijks mitochondriën bevat.

Daarom is de volgende oplossing voor mitochondriale ziekten ontwikkeld: uit een gedoneerde eicel wordt de celkern (met DNA van de donor) verwijderd. Daarna wordt in de donoreicel de celkern van een eicel van de wensmoeder geplaatst. Zo ontstaat weer een complete eicel die dan met zaadcellen van de vader wordt bevrucht. Het embryo heeft het kern-DNA van de wensmoeder en de vader en de mitochondriën (met ook een beetje DNA) van de donor. Er zijn dus genetisch drie personen bij betrokken. De techniek is in enkele landen toegestaan, bijvoorbeeld in Groot-Brittannië. In Mexico en Oekraïne is de techniek toegepast, er zijn nu dus ook daadwerkelijk drie-ouder-kinderen.

Overwegingen bij celkerntransplantatie
De gevolgen van celkerntransplantatie bij mensen zijn nog nauwelijks onderzocht. Het is mogelijk dat er met de celkern toch ook mitochondriën van de wensmoeder meekomen en het kan dan dat deze (met de schadelijke mutatie) na verloop van tijd de overhand krijgen in de cellen van het kind. De stofwisselingsziekte kan dan alsnog optreden.

Verder is dit een verandering die door eventuele dochters ook weer aan de volgende generatie wordt doorgegeven. Daarom is ervoor gepleit om met deze techniek alleen mannelijke embryo's te gebruiken voor implantatie bij de wensmoeder want dat beperkt het effect tot één generatie.

Ten slotte: het is lastig te voorspellen hoe kinderen die op deze manier zijn verwekt zullen reageren wanneer ze horen dat ze met donormateriaal zijn verwekt. Wat is hun relatie met de eiceldonor? In het licht van de vragen die kinderen die verwekt zijn via bijvoorbeeld een spermadonor nu stellen, kan dit ook voor de 'drie-ouderkinderen' een psychologische belasting zijn.

Stamcellen | Tot slot is er nog een ontwikkeling die indirect te maken heeft met embryo-onderzoek: het werken met stamcellen. Cellen in ons lichaam kunnen beperkt delen, na maximaal zo'n twintig delingen gaan ze dood. Stamcellen uitgezonderd, want die kunnen (bijna) eindeloos delen. In het lichaam zorgen stamcellen ervoor dat onze weefsels en organen zich een leven lang blijven herstellen en vernieuwen. Met stamcellen kan men in het laboratorium of in het lichaam van een patiënt weefsels en organen kweken of herstellen. Ze kunnen afkomstig zijn uit het eigen lichaam, of uit dat van een donor.

Stamcellen van embryo's hebben bepaalde voordelen ten opzichte van stamcellen van een (volwassen) donor. Embryonale stamcellen zijn niet of nauwelijks gespecialiseerd. Ze kunnen zich daarom ontwikkelen tot alle mogelijke weefsels en celtypen. Stamcellen van een donor (zelfs een zeer jonge donor) zijn gespecialiseerd en kunnen maar een beperkt aantal weefsels of celtypen vormen. Om embryonale stamcellen te krijgen, is het nodig een embryo uit elkaar te halen en dat maakt het gebruik van deze cellen ethisch problematisch.

Van huidcel naar embryo?

De zogeheten 'geïnduceerde pluripotente

stamcellen' vormen een alternatief voor onderzoek met embryonale stamcellen. Dit zijn gespecialiseerde cellen waarvan de specialisatie is teruggedraaid. Onderzoekers gebruiken hiervoor meestal cellen die gemakkelijk te verkrijgen zijn, zoals huidcellen. Ze krijgen eigenschappen die lijken op die van embryonale stamcellen en die er mogelijk mee samenvallen. In het kabinet-Rutte III is door de coalitiepartners afgesproken om extra in te zetten op dit alternatief.

Toch zitten er diverse haken en ogen aan het gebruik van geïnduceerde stamcellen. Zo rapporteerden wetenschappers begin 2017 dat in een kweekbakje met menselijke geïnduceerde stamcellen, spontaan een embryo-achtige structuur was ontstaan. Verschillende onderzoeksgroepen wisten met stamcellen van muizen een embryo te maken. Dat is ook logisch: hoe meer een stamcel lijkt op een embryonale stamcel, hoe groter de kans dat zo'n stamcel een embryo kan vormen.

Voor onderzoek met menselijke cellen ontstaat de vraag wanneer het leven nu eigenlijk begint. Het lijkt er sterk op dat dit kan zonder bevruchting. Als geïnduceerde menselijke stamcellen kunnen uitgroeien tot een embryo, zouden we die cellen dan als 'menselijk leven' moeten zien?

Mens-dier hybriden.

Ook is het mogelijk om (menselijke) stamcellen te combineren met een ontwikkelend dierlijk embryo. Dit gebeurt nu voor onderzoeksdoeleinden en zou een manier kunnen worden om reserveorganen te kweken. Wanneer je aan een pril varkensembryo menselijke stamcellen toevoegt, gaan die deel uitmaken van het embryo. Wanneer in de varkenscellen via genetische technieken het vermogen om een alvleesklier te vormen wordt uitgeschakeld, zullen de toegevoegde menselijke cellen

deze opengevallen plek innemen: ze maken een menselijke alvleesklier in het varken. Toepassingen zijn nog toekomstmuziek, maar er wordt onderzoek naar gedaan.

Organoïden

Het is mogelijk om stamcellen zo te kweken dat ze de functionele 3D-structuur en eigenschappen hebben van echte organen of weefsels. Omdat deze structuren geen bloedvaten bevatten, kunnen ze niet groter worden dan enkele millimeters. Voor onderzoek naar de werking van organen en weefsels zijn deze zogeheten 'organoïden' nu al zeer nuttig. Door ze te maken met (geïnduceerde) stamcellen van een patiënt, is het bovendien mogelijk om een ziekteverloop in zo'n organoïde te volgen en er medicijnen op te testen.

Met die techniek kun je ook hersenorganoïden maken. Een groep ethici stelde onlangs in het wetenschappelijke tijdschrift *Nature* dat in deze mini-hersenen vermoedelijk geen bewustzijn kan bestaan, maar dat we toch goed moeten nadenken over de gevolgen van het kweken van hersenen in een schaalpje.³

Daarnaast is het mogelijk om weefsel te kweken dat zorgt voor de aanmaak van zaadcellen of eicellen. In Japan lukte het wetenschappers om bij een muis van een huidcel een stamcel te maken en die stamcel weefsel te laten maken dat zaadcellen of eicellen maakt. De toepassing op mensen is er niet, maar het zou een optie kunnen worden voor iemand die zelf geen geslachtscellen kan maken. En op deze manier kan het technisch misschien mogelijk worden dat één persoon zichzelf kan voortplanten, door uit een huidcel zowel ei- als zaadcellen te laten ontstaan.⁴

Overwegingen bij stamcellen | Het gebruik van embryonale stamcellen is ethisch problematisch. Maar ook het 'ethisch alternatief', de geïnduceerde pluripotente stamcel, roept vragen op; fundamentele vragen over het wat het begin is van menselijk leven. Daarnaast zijn er mogelijke toepassingen van stamcellen, het maken van geslachtscellen uit een huidcel of het kweken van mini-hersenen, waarvan de consequenties doordacht moeten worden.

Tot slot | De geschetste ontwikkelingen roepen ethische en maatschappelijke vragen op. De geschiedenis leert dat wat ooit bedoeld was voor specifieke, ernstige gevallen, al snel gemeengoed wordt en zelfs als een recht gezien wordt. Denk aan de manier waarop ivf uitgroeide van een gerichte behandeling voor vrouwen met geblokkeerde eileiders tot een algemene behandeling voor onvruchtbaarheid, of denk aan het oprekken van de criteria voor euthanasie.

Tegelijkertijd is er een aantrekkelijk perspectief op een toekomst waarin embryo's zijn te genezen via genetische ingrepen of waarin we organen en weefsels kunnen herstellen met stamcellen. Het is nodig om vanuit een christelijk perspectief de in dit artikel benoemde mogelijke pijnpunten te doordenken. Een vraag die – opnieuw – doordacht moet worden, is wanneer het menselijk leven nu eigenlijk begint. Er zijn nog steeds goede argumenten om dat begin bij de bevruchting te leggen, maar het recente onderzoek stelt ons voor nieuwe vragen die we niet zomaar terzijde kunnen schuiven. De nieuwe technische ontwikkelingen rond embryo's en stamcellen nodigen uit tot een doordinking waarvoor, naast vakspecialisten, ook ethici en theologen nodig zijn.

Debat

Locatie

Domus Medica
Meracatorlaan 1200, Utrecht

Tijd

Van 14.00 tot 16.30 uur
inloop vanaf 13.30 uur

Gentechdebat

College en debat over kansen en risico's van gentechnologie

Ziekten wegnippen uit menselijk DNA: is dat zorg voor de schepping, of plaatsnemen op de stoel van de Schepper? Op vrijdagmiddag 12 oktober gaan we graag met u in debat over gentechnologie, na een college van René Fransen over de kansen die gentech biedt en risico's die ermee gepaard gaan.

De mensheid is gezegend met de medische wetenschap. Medicijnen verbeteren onze kwaliteit van leven en kunnen levens redden of verlengen. Gentechnologie lijkt in de toekomst bepaalde vormen van ernstig lijden zelfs te kunnen voorkomen. Het lijkt het ultieme medicijn: het verwijderen van ziekten uit onze genetische informatie. Maar deze nieuwe mogelijkheden stellen ons ook voor nieuwe belangrijke ethische vragen. Vragen over het begin van menselijk leven en over de ingewikkelde grens tussen medisch handelen en mensverbetering.

Tijdens het 'Gentechdebat' op vrijdag 12 oktober praat bioloog en wetenschaps-redacteur René Fransen u bij over de laatste ontwikkelingen. Hij beschrijft tijdens het college de mogelijkheden die gentechnologie biedt en mogelijk zal gaan bieden. Maar ook gaat hij in op bezwaren tegen de verschillende technieken. Hij borduurt daarin voort op het artikel dat hij schreef voor deze editie van *Groen*. Aansluitend gaat hij hierover in gesprek met ChristenUnie-Kamerlid Carla Dik-Faber. Wij nodigen u van harte uit aan dat gesprek deel te nemen.

Laat u tijdens het college op de hoogte brengen van de razendsnelle ontwikkelingen in de gentechnologie en ga in gesprek met dr. René Fransen en Carla Dik-Faber. Geef u op via wi.christenunie.nl/gentechnologie of de coupon onderaan bijgaande brief.

‘Operatie Supermens’ wordt een mislukking

‘Operatie Supermens’ werd het wel genoemd: de pogingen om de mens op te waarderen tot een nieuw wezen dat veel intelligenter, sterker en moreler is. En dat via genetische modificatie en versmelting met computertechnieken, waardoor we zogeheten ‘cyborgs’ worden. Inmiddels is de beweging die hierin gelooft groter dan ooit: post- of transhumanisten noemen ze zich en ze inspireren bepaald niet alleen zweverige types of tech-nerds. De vraag is hoe realistisch hun verwachtingen zijn en wat dit betekent voor christenen.

Door Reinier Sonneveld

Eerst maar of het überhaupt kan, een supermens creëren. We zullen de komende jaren een lange serie mediagenieke vindingen zien die suggereren van wel. Er zijn al enkele zeldzame genetische ziekten te genezen met CRISPR-Cas en dat worden er vast honderden. Doven krijgen al jaren implantaten waarmee ze hun gehoor terugkrijgen. Mensen met Parkinson hebben soms een klein naaldje in hun hersenen waarmee hun trillingen zijn te beheersen. De eerste tests zijn er die blinden laten zien; in zeer lage resolutie, maar toch.

We zijn dus al bezig met de genetische modificatie van mensen en de eerste ‘cyborgs’ lopen al rond. Wees niet verbaasd als blijkt dat er inmiddels menselijke klonen rondlopen – of rondkruipen wellicht nog, in China bijvoorbeeld. We zullen allerlei prachtige toekomstbeelden voorgeschoteld krijgen, inclusief de nodige enge, verontrustende en zelfs grappige voorbeelden: een glow-in-the-dark mens of iets dergelijks. Technisch is dat niet ondenkbaar; er moet maar in een of ander land waar de wetgeving achterloopt, iemand zo dwaas zijn.

De vraag is hoe ver dit zal gaan. Wat we nu zien en wat nog jaren doorgaat, betreft vooral het ‘laaghangende fruit’: de relatief eenvoudige problemen, zoals genetische ziekten waarbij een enkel gen betrokken is. Veel genetische ziekten, waaronder je ook veel soorten kanker kunt scharen, zijn echter veel complexer. Maar natuurlijk, er wordt hard gewerkt om ook die te kraken en er zullen nog schitterende, onvoorspelbare doorbraken komen.

Onbetaalbare problemen | Toch is er een diepe wetmatigheid die doet vermoeden dat het na de eerste spectaculaire resultaten, plotseling trager gaat en dat het onderzoek zelfs kan vastlopen.

Dat zien we momenteel gebeuren bij de zelfrijdende auto: die komt er waarschijnlijk wel, maar de ontwikkelingskosten zijn veel hoger dan geraamd en het onderzoek loopt jaren achter op de planning. Het punt is dat de eerste, zeg, negentig procent van de problemen relatief eenvoudig is op te lossen, zoals een stoplicht en verkeersborden herkennen en dergelijke, maar dat er dan een groep problemen komt die veel complexer is en waarvan men het bestaan niet eens vermoedde. Bij de zelfrijdende auto worstelen de ingenieurs nu met vragen als: wat doen we met tieners die net doen alsof ze plotseling gaan oversteken, puur om de computer te pesten? Van die vragen zijn er duizenden, zelden met ook maar het begin van een oplossing.

De diepere wetmatigheid hierachter is dat eenvoudige problemen, uiteraard, het eerst worden opgelost en dat we dus, naarmate de tijd vordert, stuiten op steeds ingewikkelder problemen, tot

AUTEUR
Reinier Sonneveld is theoloog en (scenario) schrijver. Hij publiceerde onlangs *Gids voor de laatste dagen*, waarin hij de technologische ontwikkelingen meetelt in een Bijbelse eschatologie.

we onvermijdelijk vastlopen in een categorie onoplosbare problemen – misschien niet eens principieel onoplosbaar, maar wel praktisch, omdat de resultaten in geen verhouding meer staan tot de hoeveelheid tijd, energie en kosten die nodig zijn. Dát er onoplosbare problemen zijn, betwisten maar weinigen, en de logica zegt dat we die steeds meer naderen.

Dat beginnen we momenteel te voelen. Een van de aanwijzingen is dat het aantal wetenschappers en ingenieurs elk jaar stijgt maar het aantal patenten en andere meetbare output per persoon evenredig daalt. Er gebeurt ontzettend veel, er worden nog steeds prachtige dingen bedacht en uitgevonden, maar het gaat steeds trager. Typerend is bijvoorbeeld dat de twee grote natuurwetenschappelijke ontdekkingen van de laatste jaren, die van het Higgs-deeltje en de zwaartekrachtgolven, gebaseerd waren op voorspellingen uit het midden van de vorige eeuw. Er is kennelijk een groot gat ontstaan tussen wat theoretisch bedacht kan worden en wat nog praktisch uitvoerbaar is.

Alles wijst erop dat dit met 'Operatie Supermens' gebeurt. Het gelijknamige alarmerende boek van Willem Ouweneel stamt al uit 1975 – bijna een halve eeuw verder is die gevreesde supermens er nog niet in het minst. Zeker, we zullen opwindende, enge, spectaculaire veranderingen zien. Honderden ziekten zullen we genezen. Maar meer? En of we ook kunnen verbeteren? Op diverse gebieden is het onderzoek al piepend tot stilstand gekomen, onbetaalbaar geworden, en zitten de wetenschappers al midden in de praktisch onoplosbare problemen.

De toestand op de Olympus | Een van hun diepste problemen is wat eigenlijk 'beter' is. Wat is 'super' in Supermens?

Veel ouders zien hun kind graag intelligent, maar is hoogbegaafd wel 'beter', gezien de vaak sociale problemen die deze kinderen hebben? Hoogbegaafdheid is in elk geval bepaald geen garantie op maatschappelijk succes. Zijn sterke spieren beter? Een goede conditie? Ja, misschien, maar die moeten getraind worden, net als slimme hersenen trouwens, en met sterkere spieren kun je ook effectiever iemand in elkaar slaan en met een goede conditie vervolgens sneller wegrennen. Om dan met die slimmere hersenen 'beter' te liegen tegen de politie.

'Moreler' dan, is een supermens dat? Dan ben ik erg benieuwd wiens moraal wordt geïmplementeerd. De moraal van Mark Zuckerberg, om eens iemand te noemen – ik vermoed dat hij dat zelf fantastisch vindt, maar weinig anderen het ermee eens zijn. De moraal van de Chinese president dan? Of een heel gehoorzame moraal misschien, zodat iedereen klakkeloos achter hem aanloopt? Als we erin slagen toekomstige generaties op genetisch niveau tot bepaald gedrag te dwingen, is de ontwerper van die moraal een soort god.

Dit zijn geen vragen die we kunnen oplossen door maar nóg slimmer na te denken. In zekere zin is het denkexperiment van Operatie Supermens al duizenden jaren geleden uitgevoerd in de mythen. We weten al lang waar dit op uitloopt. De oude Grieken vertellen over hun goden, toch een soort supermensen, die sterker en slimmer dan gewone mensen zijn en bovendien eeuwig leven. De resultaten van hun denkexperiment zijn ontluisierend: de Olympus is een grote soapserie met routineuze #MeToo-problemen. Er wordt aan de lopende band vreemd-gegaan, verkracht, vermoord.

De kwestie is dat de meeste technologische ontwikkelingen de mens alleen

maar sterker maken – met hetzelfde hart. We blijven even rancuneus, hypergevoelig, trots als altijd, maar hebben alleen nog sterkere vuisten, een nog beter geheugen, een nog hardere kop. We zijn de mensen die we waren, maar met de middelen van goden. En zoals het gezegde gaat: macht corrumpeert, absolute macht corrumpeert absoluut. Wat dat oplevert, is al duizenden jaren geleden doordacht in de polytheïstische verhalen: want mochten we inderdaad supermensen worden, dan wordt het hier een soort Olympus.

Het veranderen van ons hart was altijd voorbestemd aan de opvoeders, de geestelijk leiders en onze eigen keuzes, waardoorheen God werkte, maar als we dat ook technologisch gaan beïnvloeden, op zoek naar de supermens die tevens zijn krachten kan beheersen, wordt dat een nachtmerrie. Want, zoals ik al aangaf: volgens wiens regels? Wie gaat erover in welke richting we dat gedrag gaan beïnvloeden?

Jezus als 'techneut' | Dus nee, alles wijst erop dat die supermens er niet komt, en mocht het toch in die richting gaan, dan moeten we dat tot het uiterste proberen te voorkomen. Daarmee brengen we zeer diepe intuïties tot uitdrukking, die de oude Grieken al hadden toen ze de diepste menselijke zonde *hybris* noemden, hoogmoed, en hoe de Bijbel de zondeval juist traceert als de verleiding om 'goddelijk' te worden – dát was de belofte waarmee de slang Adam en Eva overhaalde.

De enige gezonde verhouding is dat wij onszelf als beeld van God zien. Die metafoor is vrij letterlijk: bedoeld zijn de standbeelden die een koning overal in zijn rijk zette om zijn gebied aan te geven en zich er symbolisch te vertegenwoordigen. Christelijke denkers hebben dit theoretischer

uitgedrukt door te stellen dat we als mensen in zekere mate God vertegenwoordigen en deels in zijn eigenschappen participeren: God is de ware koning, maar wij delen in zijn taken en zijn Gods gouverneurs (of rentmeesters, in een meer bekende metafoor).

De cultuuroopdracht die we in Genesis 1 en 2 krijgen, gebruikt woorden die technologie veronderstellen: regeren, bewerken, verzorgen. Het ontwikkelen van de mogelijkheden die in de schepping zijn gegeven, hoort bij het goede leven dat God ons aanbiedt. Dat betekent dat we altijd al 'cyborgs' waren: een combinatie van mens en techniek. Maar er is een omslagpunt, waarop cultuur ontspoord en zich moet bekeren. De meest adequate bril is dan theologisch: technologie ontspoord als ze goddelijke trekken krijgt. Als mensen zich niet meer als vertegenwoordiger van God zien maar als god zelf.

Adam en Eva kunnen van alle vruchten eten en zo mogen wij zeer vergaand deze schepping onderzoeken, maar de ene boom waarvan ze af moesten blijven, was die waarbij ze zelf zouden bepalen wat goed en kwaad was om zich dan niet meer door iets hogers te laten corrigeren. De Bijbel heeft er geen enkele moeite mee dat er torens worden gebouwd – het is pas een probleem als die naar de hemel moeten reiken. Jezus zelf was een timmerman, 'teknoon' staat er in het Grieks, 'techneut' zou je het speels kunnen vertalen: onze Redder was techneut. Het werd pas een probleem toen hij, met dezelfde technieken als waarmee hij had gewerkt en schitterende producten had gemaakt – schaven, timmeren, zagen, enzovoorts – zelf werd doodgemarteld.

Autonome wapens | Alles gaat dan dus om de juiste hiërarchie, een gezonde

ordering van prioriteiten. Als christen kunnen we zeer ver meegaan in technologische en culturele ontwikkelingen – tot ze zich als een alternatief evangelie gaan gedragen en zichzelf goddelijke eigenschappen en mandaten gaan toekennen. Je kunt voorspellen, en we zien dat in feite al gebeuren, dat conservatieve geluiden als nadrukkelijk immoreel worden weggezet. Als eerste denk ik dan aan hoe opper-atheïst Richard Dawkins onlangs iemand die een Down-kindje verwachtte per Twitter adviseerde: “*Abort it and try again. It would be immoral to bring it into the world if you have the choice.*” Er zullen de sentimenteelste beelden worden ingezet, bij voorkeur van ernstig zieke kindjes, om de bevolking moreel te vermurwen. Iedereen die technologie wil bijsturen, zal met de hoogste morele termen worden veroordeeld.

Als technologie theologisch wordt, laat het zich steeds minder gezeggen en corrigeren. Er is dan immers niets hogers meer. Het is geen ‘beeld van’ God meer, omdat de plek van God vacant is in een seculiere cultuur en iedereen trappelt om op de troon plaats te nemen. Dat zien we nu gebeuren. Het blijkt nauwelijks mogelijk ontwikkelingen tegen te houden. Denk aan het verschrikkelijkste wapen dat de menselijke geest heeft vorgebracht: de atoombom. Zeker, dankzij veel diplomatiek overleg zijn de aantallen afgenomen: we kunnen niet meer vijf, maar slechts vier keer de volledige aarde vernietigen. Maar de verspreiding gaat maar door, naar steeds kleinere en labielere regimes: inmiddels heeft Noord-Korea ze en Iran volgt waarschijnlijk snel.

Ontluisterend was de uitkomst van de oproep van vele duizenden experts in de robotica en de kunstmatige intelligentie: ze vroegen aan de veertig staten die momenteel autonome wapens ontwikkelen –

drones en tankjes die zelfstandig beslissen of ze iemand doden of niet – om hiermee te stoppen en geen van die veertig staten heeft ook maar het geringste veranderd. Als iemand weet wat er mis kan gaan zijn het die experts, maar de betreffende regeringen stoppen de vingers in de oren en willen er niet van weten.

We zijn tovenaarsleerlingen | Dat is typisch ‘theologisch’ gedrag, in die zin, dat blijkbaar de ontwikkeling zo belangrijk wordt geacht dat er geen correctie meer op denkbaar is. Dat is dan uiteraard exact het moment dat die correctie er moet komen. Als iets doet alsof het niet meer is bij te sturen, juist dan moet je het bijsturen. Als je iets niet meer kunt bevragen – bevrage het.

De taak van de politiek wordt steeds meer om rigoreus bepaalde vakgroepen, wetenschappers en ingenieurs terug te fluiten en aan banden te leggen. Dit is in eerste instantie immens impopulair, je zult voor van alles worden uitgemaakt, maar het is uit te leggen. In feite zijn de oude Griekse mythen waarin de goden zich als beesten gedragen al die uitleg en is vrijwel alle sciencefiction waarin technologie ontspooit een grote culturele voorbereiding op dergelijke maatregelen. Er zijn intern-christelijke argumenten, maar ook seculiere in overvloed.

Diep van binnen weten we als mensen dat we tovenaarsleerlingen zijn, dat we een immense, bijna magische kracht hebben gekregen en dat het elk moment uit de hand kan lopen. Onze roeping is dezelfde als duizenden jaren terug: beseffen dat we nog steeds leerlingen zijn van de Toveraar, dat niet alle magie veilig is in onze handen, en dat het pas werkelijk goed komt als de Toveraar terugkomt van zijn lange, lange reis.

Voor God spelen

‘Je mag niet voor God spelen,’ is wellicht het meest gehoorde argument van christenen tegen moderne medische technieken als genterapie, DNA-manipulatie en prenatale screening. En als christenen dit argument niet uitspreken, komt dat dikwijls omdat zij geleerd hebben hun religieuze bezwaren in seculiere woorden te vervatten. Een tactiek die ik overigens toejuich: niemand had de ChristenUnie in een kabinet willen hebben als we ons in de raadzaal van Nederland net zo hadden gedragen als in onze kerken.

Niettemin is het niet-voor-God-spelen-argument nogal lek. In de aflevering *Best Friends Forever* (2005) van de satirische animatieserie *South Park*, overlijdt het kereltje Kenny door een auto-ongeluk. Overigens naar Gods wil, want Hij heeft Kenny in de hemel nodig in de strijd tegen Satan. Satan van zijn kant doet alles om de in coma liggende Kenny in leven te houden. En over Kenny’s hoofd vechten aanhangers van *pro life*, onder leiding van de duivel, en *pro choice*, onder leiding van Jezus, met elkaar.

Uiteindelijk realiseert Kyle, één van Kenny’s vrienden, zich wat er aan de hand is. En zonder het te weten voert hij Gods wil uit door te zeggen: ‘We speelden al voor God toen we Kenny aan de beademing legden’. En zo is het. Met elke bril, elke stok, elke gevulde kies, elke inenting, elke keizersnee spelen we voor God, grijpen we in in Zijn schepping. Bij genterapie, DNA-manipulatie en prenatale screening lijkt dat enorm, maar feitelijk zijn we al heel ver gegaan op deze weg.

Ik vind dat overigens een uitstekende zaak, ook als gelovige. God schiep de mens naar Zijn beeld en gelijkenis, als created co-creator, als geschapen medeschepper. Wij moeten gehoor geven aan onze goddelijke roeping, vanaf de schepping in onze ziel gebrand. Zoals de reclame van de Praxis ons onbewust voorhoudt: We zijn gemaakt om te creëren. Om wat stuk is, heel te maken. Om wat niet af is, mooi te maken. Om alles wat we bedenken, uit te voeren. Wij zijn immers gemaakt om te maken.

En zo zullen wij doen.

COLUMNIST Dr. Frank Bosman is cultuurtheoloog

Interview met Ellen ter Gast

Betere mensen?

“Nu kunnen we tatoeages zetten, straks versieren we onszelf met een staart”. In de Tegenlicht-aflevering *Dokteren met DNA* zag iemand het al helemaal zitten. Filosoof en bioloog Ellen ter Gast moet altijd een beetje zuchten van zulke voorstellingen van wat gentech vermag. Het zijn praktisch onuitvoerbaar ideeën die behoren tot het rijk van de sciencefiction. Waarover we het wel moeten hebben: over wat betere mensen zijn. Zijn ze mooier, slimmer, sterker?

Door Mirjam Kosten

Bent u blij met de ontdekking van CRISPR-Cas? | “Het is al sinds de jaren tachtig mogelijk om DNA in zoogdieren te veranderen. In vergelijking met de technieken die we hadden, is CRISPR-Cas trefzeker, relatief eenvoudig, efficiënter en goedkoper. Als bioloog vind ik het interessant omdat er veel nieuwe mogelijkheden zijn om onderzoek te doen, dingen te veranderen en DNA beter te begrijpen. Het is fascinerend hoe de natuur werkt en dat we DNA kunnen veranderen om zicht te krijgen op de mogelijkheden die er zijn om problemen aan te pakken. Als filosoof denk ik dat gentech iets zegt over wat leven is en hoe het werkt. Het feit dat wij DNA kunnen uitwisselen met dieren, zegt iets over soortgrenzen en over onze positie op deze aardkloot.”

Wat zijn mogelijk toepassingen van CRISPR-Cas? | “Het klassieke voorbeeld is de modificatie van de malariamug, zodat die mug minder effectief wordt in het verspreiden van malaria. Dat lijkt me een mooie toepassing. Voor de duidelijkheid: er is verschil tussen somatische- en kiembaangentherapie. Bij somatische toepassingen beïnvloedt je één individu, bij kiembaantoe toepassingen zijn de wijzigingen erfelijk. Somatische toepassingen van genetisch eenvoudige ziekten bij mensen worden wellicht een optie: stel je voor dat we bij iemand met suikerziekte de lichaamseigen cellen zo modificeren dat die weer insuline gaan aanmaken. Ook wordt er onderzoek gedaan naar het boosten van het immuunsysteem. Misschien dat straks iemand met het eigen immuunsysteem kankercellen beter zou kunnen aanvallen; dat zou geweldig zijn!”

En veranderingen in de kiembaan, om genetische ziekten uit te bannen? | “Om de kiembaan te veranderen, moet je bij een eencellig embryo DNA wijzigen. Ik vraag me echt af: welke gek wil zo'n experiment doen? Wie wil als eerste een kind baren dat eigenlijk een wetenschappelijk experiment is? De kans is best groot dat er schadelijke gevolgen zijn. Ik zou dat niet willen en ik kan me niet voorstellen dat iemand dat wel zou willen. Ook een gentechbaby is een mens als wij, een kind is geen experiment. Maar er is nog iets als het gaat om erfelijke ziektes uitbannen. Het kan alleen bij ziektes die genetisch eenvoudig in elkaar steken. De meeste ziektes worden veroorzaakt door meerdere genen die we niet tegelijk aan kunnen pakken. Het is niet dat we er niet slim genoeg voor zijn; het is biologisch te complex. En dan denk ik: waarom zou je modificeren als je ook kunt selecteren? Simpele defecten kun je ook uitbannen door je selectief niet voort te

PERSONALIA
Dr. Ellen ter Gast is medisch bioloog en filosoof. Ze schreef *De Dappere kijker. Waarom Netflix ons meer te bieden heeft dan Kant* (2018).

planten als je drager van een bepaald gen bent. Dat vind ik wat cru, dus dan zou ik zeggen: doe pre-implantatiediagnostiek. Anders biedt je een *hightech solution* met heel veel risico's waar een heel simpele andere oplossing voor is. In Europa zie ik daarom genetische modificatie van embryo's absoluut niet gebeuren. Het is te gevaarlijk, en er is een goedkoper en veiliger alternatief. Los daarvan, het gaat tegen alle mensenrechten in. Dat embryo kan immers zelf niet kiezen.”

De Engelse bio-ethicus John Harris zegt: “mensverbetering is een verplichting”. Misschien zijn de technieken ervoor straks beschikbaar. Hoe ziet u dat? | “Harris betoogt: we willen altijd al slimmer, sterker en beter worden. Dat is waarom we onze kinderen naar school sturen. Dat is wat we willen en als we dat met techniek kunnen bereiken, is dat alleen maar goed. Ik vind dat heel slordig gedacht. Allereerst: biologisch is het allemaal niet zo simpel. Intelligentie zit niet op maar één gen dat je aan kunt passen en heeft ook met opvoeding en het trainen van de hersenen te maken. Maar er is nog iets anders dat me dwarszit aan dit soort theorieën. Het gaat altijd over betere mensen. Maar ze vergeten eerst de belangrijkste vraag te stellen: wat is een betere mens? Slimmer, sterker, mooier? Daar ben ik het niet mee eens. Zullen we het dan eerst even hebben over wat een betere mens is? Daarna kun je je afvragen of gentechologie ons daarbij kan helpen. Om eerlijk te zijn: ik denk het niet. Wat mij betreft is een betere mens: aardiger, loyaler, niet gewelddadig. Een betere mens in mijn ogen – ik ben geen christen – is een vredelievend mens die niet de hele tijd in de spiegel staat te kijken; iemand die om zich heen kijkt, geen ruzie maakt,

met mate leeft en zich verantwoord voortplant. Ik noem maar wat dingen. In Harris' verhaal kom ik die eigenschappen niet tegen.”

Een gezondere mens dan, is dat niet nastrevenswaardig? | “We zijn al steeds gezonder en dat heeft voor tachtig procent met lifestyle te maken: gezonder eten en meer bewegen. De gemiddelde leeftijd is in honderd jaar met twintig jaar toegenomen. Dat komt niet door genetica, maar door betere hygiëne en het Rijksvaccinatieprogramma.”

Gentech helpt ons dus niet bij het bereiken van perfectie? | “Wat is dat dan, perfectie? Perfecte mensen zijn saai wat mij betreft. We willen onszelf verbeteren, hoor je vaak. Prima, ik heb dat gedaan. Als je mijn twee dochters ziet, dan zou je echt zeggen: jij hebt jezelf verbeterd. Ze zijn perfect, het zijn mijn kinderen en daarom de leukste van de wereld. Ik zeg dat objectief en hoop dat iedere ouder dat van zijn kind zegt. De leukste kat? Woont bij mij in huis. De leukste boot? Die heb ik. En waarom is dat? Omdat ze van mij zijn, het zit in de verbinding! Kan gentherapie daarin wat veranderen? Nee. Iemand vroeg me pas: maar als je nu een kind met blauwe ogen wilt? Ik kan me sowieso niet voorstellen dat je dat belangrijk vindt. En als je dat wel vindt, moet je maar een beetje opletten bij het selecteren van je partner en gaan daten in Zweden. Veel mensen zijn geobsedeerd door uiterlijk. Daarvoor hebben we de mode-industrie en Photoshop. En als die obsessie nog verder gaat, heb je een psychisch probleem en raad ik je aan om naar een therapeut te gaan en om Instagram van je telefoon halen. Accepteer jezelf; gentech is hiervoor niet bedoeld.”

Stel dat agressie op één gen zat en dat we het uit konden zetten. | “Door iets in het drinkwater te doen? Dat is manipulatie, daar ben ik geen voorstander van. Grote revoluties zitten niet in de techniek maar in hoe we denken en hoe we ons gedragen. Dat kun je niet met een pilletje of spuitje aanpassen. Ik houd niet van de *easy quickfix*; dat is luiheid in het echt willen aanpakken van problemen. Bovendien: gaan we mensen aan systemen aanpassen of moeten we ook systemen tegen het licht houden? Over systemen gesproken, met somatische genterapie beïnvloed je de evolutie altijd op een negatieve manier. De imperfecte mens wordt weer opgelapt, met plastische chirurgie, een brilletje, een gehoorapparaat en straks gentech. De druk op de genen neemt daardoor af en je krijgt, genetisch gezien, een mindere populatie. De mens is wat dat betreft de meest gemankeerde diersoort op aarde. In het oerwoud zie je alleen perfecte exemplaren rondlopen. Maar mensen hebben die evolutie weten te omzeilen met hulpmiddelen. Als er geen brillen bestonden, zou de populatie uiteindelijk beter zien.”

Het heeft toch wel wat, mensen met brillen? | “Zeker. En het laat zien: we zijn niet alleen een biologisch wezen maar ook een cultuurwezen dat apparaten kan maken.”

We hebben CRISPR-Cas. Moet daar een maatschappelijke discussie over komen? Hoe vindt zo'n discussie plaats? “Die discussie over de inzet van de CRISPR-Cas technologie moet per specifieke toepassing apart gevoerd worden. Er is verschil of je het gaat toepassen in een laboratorium of daarbuiten. Per geval

zijn er andere risico's en andere belangen. Wie zijn de belanghebbenden van de techniek? Gaat deze techniek leiden tot een tweedeling in de samenleving? Als het over de agrarische sector gaat: kunnen alle boeren die producten betalen of ontstaat er een monopolie? Wie gaat profiteren, wie maakt winst? Hoe beïnvloedt iets het milieu, hoe is de verdeling van voor- en nadelen? De techniek *an sich* is niet de vraag, maar de toepassing, die moeten we doordenken. Dat zijn vragen voor experts. Dat gesprek blijft ook bezig want het kan goed zijn dan we over vier jaar door een gebeurtenis anders over iets denken dan nu.”

Waar komt het publieke debat dan om de hoek kijken? | “Als ik het met mensen over thema's als gentech heb, hebben ze meestal geen idee. Er is nauwelijks publiek debat. Toch is het wel belangrijk dat we het hierover hebben en dat begint met goed biologieonderwijs. Mensen weten echt weinig over biologie, over de werking van hun eigen lichaam. Je moet toch weten hoe het werkt en wat het verschil is tussen een virus en een bacterie? Dan vind ik biologie net iets belangrijker dan Duits. Niet heel Nederland hoeft mee te denken bij elke specifieke toepassing, maar we moeten wel in gesprek blijven over wat betere mensen zijn, over wat perfectie is. Als we die onderwerpen in het publieke debat bespreken, is dat winst. Nu gaan debatten over gentech te vaak over science fiction.”

In het nadenken over medische ethiek wordt het debat vaak tussen christenen en niet-christenen gevoerd. Kan dat beter? | “Vaak gaat het gesprek daardoor niet de diepte in, blijven debatten aan de

buitenkant gevoerd worden. Het creëert een tegenstelling: de christenen zijn goed en tegen en de niet-christenen blijkaar fout en voor.”

Of: christenen zijn ouderwets en tegen. Dat hoor ik misschien vaker. | “Ook dat hoor je. Maar met die tegenstellingen zijn we nodeloos aan het polariseren. Wat we dan niet doen, is vragen waarom bepaalde waarden zo belangrijk voor de ander zijn. Ik vind dat het debat goed gevoerd moet worden. Dus niet: ‘Ik ben christen, dus...’. Of: ‘Ik heb gelezen in de Bijbel, dus...’. Nee, leg me dan uit waarom je overtuigd christen bent. Het gaat er mij niet om dat je elke dag in de Bijbel leest, maar dat je kunt uitleggen waarom je dat een goed boek vindt, en waarom je het eens bent met God. In zo'n gesprek zal je tot de verrassende conclusie komen dat ik de dingen die jij belangrijk vindt, ook belangrijk vind. Alleen heb ik ze niet van God, maar om een andere reden zo bedacht. Het debat polariseert anders onnodig en blijft aan de oppervlakte.”

Wat geeft u de ChristenUnie mee op het thema van gentech? | “Jullie baseren je op uitgangspunten van de Bijbel. Dat document is geschreven in een tijd waarin deze technologie er nog niet was. Je kunt dus niet aan de Bijbel vragen: mag CRISPR-Cas? Het is jullie taak om de geest van die tekst te vertalen naar nu en vervolgens te kijken of een bepaalde toepassing van technologie daar wel of niet bij aansluit. Dat lijkt mij behoorlijk lastig en het vereist creativiteit. Maar er zijn wel termen die je kunt gebruiken. Rentmeesterschap is een bruikbaar concept. Als je rentmeesterschap als uitgangspunt neemt, zijn er heel wat toepassingen die je kunt

uitsluiten terwijl sommige toepassingen juist wel daarbij aansluiten. Over de technologie heeft God geen uitspraak gedaan; je kunt wel kijken naar de geest van de technologie. Ingewikkeld is dat wel, want het zijn teksten die je op verschillende manieren kunt interpreteren. Maar blijf over de waarden praten, dat is jullie grote uitdaging. En bedenk dat er technische toepassingen zijn die iets goeds kunnen betekenen. Een anti-technologisch standpunt is naïef.”

Bij de ChristenUnie hebben we het niet zo op het concept 'maakbaarheid', wat vindt u daarvan? | “De mens is van nature een wezen dat dingen maakt; we willen altijd vooruit. We willen dingen beter maken en dat is volgens mij ook een heel christelijk concept. Een idee van het goede waarnaar je streeft. In die zin is maakbaarheid ook verbonden aan het christendom. Waar jullie denk ik jeuk van krijgen – en ik ook – is als dat maakbare staat voor een oppervlakkig beeld van perfectie. Glossy-perfectie.”

CRISPR-Cas, nieuwe ontwikkelingen, nieuwe vragen

In de tweede helft van de twintigste eeuw heeft onze kennis over erfelijkheid en DNA een revolutionaire ontwikkeling doorgemaakt, die in 2002 resulteerde in de ontrafeling van het menselijk genoom. Zelden is een term als DNA, een begrip uit de wetenschappelijke wereld, zo snel bij het grote publiek gemeengoed geworden. Dit zal voor CRISPR-Cas waarschijnlijk ook gaan gelden. Maar zoals bij elke nieuwe, opzienbarende wetenschappelijke ontwikkeling, roept deze techniek nieuwe vragen op. We moeten niet alleen kijken naar het nut van deze ontwikkelingen maar ook over de toelaatbaarheid en wenselijkheid van toepassingen. Daarbij gaat het om twee vragen. Ten eerste of humane embryo's gecreëerd mogen worden voor onderzoek en ten tweede of veranderingen aanbrengen in de kiembaan toelaatbaar is.

Door Vincent Kirkels

De eerste wetenschappelijke publicaties over de CRISPR-Cas techniek in 2012 trokken wereldwijd de aandacht. Met deze techniek bleek het mogelijk om, preciezer dan met eerdere technieken, stukjes uit het erfelijk materiaal, het DNA, te verwijderen en andere stukjes toe te voegen. Door gericht het DNA te veranderen, kan men sleutelen aan erfelijke eigenschappen. Deze techniek opent in theorie ongekende mogelijkheden. Het betekent dat met deze techniek ongewenste en schadelijke erfelijke factoren uit het genoom kunnen worden verwijderd, om vervangen te worden door stukjes DNA die wel het gewenste gen hebben. Op een eenvoudige manier voorgesteld is bij CRISPR-Cas de 'Cas' de schaar die de DNA-keten knipt, aangestuurd door 'CRISPR', waarna een ander stukje DNA kan worden ingevoegd. Het is een 'knippen en plakken' techniek.

Er zijn twee mogelijke toepassingen: het veranderen van het genetisch patroon van somatische cellen en het ingrijpen in de kiembaan. In het eerste geval worden stamcellen, afkomstig van een patiënt, gemodificeerd. Vervolgens worden de met CRISPR-Cas behandelde cellen, waarin het gen is gerepareerd, ingebracht bij de patiënt. Deze cellen zullen dan de functie van de zieke cellen overnemen, bijvoorbeeld bij bepaalde vormen van leukemie.

Kiembaanmodificatie, het veranderen van genen in de geslachtscellen of in het eerste stadium van een embryo, is veel ingrijpender want dit zal zijn doorwerking hebben in alle volgende cellen. Dit ingrijpen in de kiembaan zorgt voor toepassingen van het erfelijk materiaal die overdraagbaar zijn en hun doorwerking zullen hebben in alle nakomelingen van het behandelde embryo. Het gaat dus ook om toekomstige generaties. Dat maakt toepassing van de techniek denkbaar bij het uitbannen van erfelijke ziekten zoals de ziekte van Huntington.

Op tijd nadenken over CRISPR-Cas | Gezien het verstrekkende karakter van het veranderen van het DNA in de kiembaan en door de blijvende consequenties voor het nageslacht, lijkt terughoudendheid geboden. Al in 1997 is er op Europees niveau in wetgeving vastgelegd dat het verboden is om het DNA van embryo's te wijzigen en zo veranderingen aan te brengen in het genoom van nakomelingen. Dit is in 2013 in de Conventie van Oviedo door wetenschappers nog eens bevestigd. Grote voorzichtigheid werd hierbij bepleit, omdat het menselijk genoom wordt gezien als onderdeel van het menselijk erfgoed. Overigens zijn de standpunten in de verschillende landen niet eensluidend.

Zoals te verwachten valt, zijn er zowel voor- als tegenstanders

AUTEUR

Dr. Vincent Kirkels was gynaecoloog (niet meer praktiserend) en universitair docent in Nijmegen. Daarnaast is hij medeoprichter van het Tijdschrift voor Gezondheidszorg en Ethiek en was hij voorzitter van de Medisch ethische commissie van het Bernhoven ziekenhuis.

SAMENVATTING

- Door nieuwe techniek CRISPR-Cas is opnieuw vraag naar verruiming van de Embryowet zodat embryo's gekweekt mogen worden voor onderzoek.

- Het genoom van menselijke embryo's is als onderdeel van het menselijk erfgoed in zijn geheel beschermwaardig.

- Somatische toepassingen van CRISPR-Cas zijn goed denkbaar; eventuele toepassingen in de kiembaan zijn ethisch problematisch.

van het toepassen van CRISPR-Cas technieken bij embryo's. De voorstanders wijzen erop dat het in de toekomst in principe mogelijk zal worden specifieke monogenetische aandoeningen, die berusten op een enkel gen, bijvoorbeeld bij taaislijmziekte, uit het eencellig embryo te elimineren. De tegenstanders daarentegen maken zich zorgen over toepassingen in de toekomst die verder gaan dan de preventie of behandeling van bepaalde ziekten; het gaat dan over mensverbetering. Bovendien zijn nadelige bijeffecten en schadelijke bijwerkingen nog totaal niet te overzien. Zowel voor- als tegenstanders zijn zich er terdege van bewust dat het nog een hele tijd zal duren voordat daadwerkelijke klinische toepassingen van CRISPR-Cas in de kiembaan zullen plaatsvinden.

Dit neemt niet weg dat er wereldwijd in veel laboratoria uitgebreid onderzoek wordt gedaan naar de CRISPR-Cas techniek om deze te verbeteren. Dat betekent ook dat het volgens de wetenschappers noodzakelijk is om humane embryo's ter beschikking te hebben voor fundamenteel onderzoek. Wetenschappers ervaren het als een grote belemmering dat het volgens de huidige Nederlandse wetgeving niet toegestaan is om humane embryo's in het laboratorium te creëren ter wille van dit wetenschappelijk onderzoek. Dat is waarom we nu, dus al voor eventuele toepassingen, moeten nadenken over deze techniek.

Verbod op creëren van embryo's

Al jaren wordt er aangedrongen op het verruimen van de mogelijkheden voor het gebruik van menselijke embryo's en het creëren hiervan in het laboratorium. De Gezondheidsraad heeft in 2017 een advies uitgebracht om het verbod op het creëren van menselijke embryo's speciaal voor het

verrichten van wetenschappelijk onderzoek op te heffen.¹ Dit zou, onder strikte voorwaarden, wetenschappelijk onderzoek mogelijk maken voor het verbeteren van IVF technieken en voor het onderzoek naar technieken als CRISPR-Cas. Dit rapport is destijds aan de minister van VWS en aan de Tweede Kamer aangeboden. Minister Schippers kondigde hierna plannen aan om de embryowet op dit punt enigszins te verruimen. De Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen (KNAW) daarentegen bracht in 2016 naar voren dat ze de tijd nog niet rijp achtte voor het veranderen van menselijke kiembaancellen en embryo's met technieken als CRISPR-Cas.² Hiermee sluit de KNAW aan bij Europese wetgeving.

Het is niet voor niets dat de wetgeving over de creatie van menselijke embryo's voor wetenschappelijk onderzoek terughoudend is. De bevruchte eicel heeft gevoelsmatig een bijzondere status. Dit is onder meer terug te vinden in de embryowet waar deze status als zodanig wordt benoemd. Waar ook vraagtekens bij geplaatst kunnen worden is het instrumentele gebruik van embryo's met als doel het ontwikkelen van nieuwe behandelingsmethoden voor bepaalde ziekten. Dit instrumentele gebruik vind ik een inbreuk op de morele status van het embryo en draagt alle kenmerken van 'het doel heiligt de middelen'.

Beschermwaardig genoom?

De argumentatie over de beschermwaardigheid van het menselijk embryo raakt ook aan de beschermwaardigheid van het genoom. Men kan er niet omheen dat vanaf de conceptie sprake is van een menselijk wezen in wording, met een uniek genoom met daarin alle basisvoorwaarden voor uitgroei tot een uniek persoon. Volgens een

gangbare morele benadering wordt de mate van respect voor het humane embryo gekoppeld aan een toenemende beschermwaardigheid, omdat het embryo verandert, toeneemt in omvang en de vormen herkenbaar worden. Is er dan ook zo iets als toenemende beschermwaardigheid van het genoom? Dat ligt niet voor de hand. Immers, het genoom is een vaststaand uniek gegeven dat niet verandert tijdens de groei van het embryo. Het stuurt alle processen aan. Men kan hieruit afleiden dat het genoom in zijn geheel vanaf het eerste begin beschermwaardig is en niet, zoals van het embryo gezegd wordt, in toenemende mate.

Vragen bij designerbaby's | Het veranderen van het DNA in het humane embryo roept vragen op omdat het gaat om een blijvende (want erfelijke) verandering in het humane genoom. Voorlopig zal het alleen gaan om het verwijderen van een enkel gen of mutatie die verantwoordelijk is voor het ontstaan van een ziekte zoals bijvoorbeeld taaislijmziekte. Men mag aannemen dat op termijn met de CRISPR-Cas methode geleidelijk aan steeds meer genetische eigenschappen kunnen worden veranderd. Dit heeft al geleid tot speculaties over het ontwerpen en construeren van zogenaamde 'designer baby's'.³ Wat moeten wij ons daarbij voorstellen? Gaan we mensen creëren met bijzondere eigenschappen in uiterlijk, vitaliteit, lichaamsbouw en intelligentie?

De centrale vraag die gesteld moet worden is: welke kinderen willen we met deze technieken tot stand brengen? En verder: worden mensen op maat gemaakt? Mogen ouders onomkeerbare keuzes maken voor hun kinderen? Bestaat het gevaar dat de mens zo maakbaar wordt, dat hij als 'een zaak' wordt beschouwd, die op een

gewenste manier moet worden samengesteld en waarbij de menselijke waardigheid steeds minder wordt gerespecteerd?

Open toekomst | Ook zal aandacht besteed moeten worden aan de vraag naar de rechten van een kind dat voortkomt uit een kiembaanmodificatie van een embryo in het eencellige stadium. Hoe zit het dan met het recht op zelfbestemming en een open toekomst? Mogen ouders beslissen over ingrepen in de kiembaan, uitgaande van een reproductieve autonomie die gebaseerd is op rechten, geënt op medisch ethische principes?

Schadelijke bijwerkingen | Het veranderen van monogenetisch bepaalde erfelijke eigenschappen is nog enigszins te overzien. Wanneer het gaat om ziektebeelden of eigenschappen die op meerdere erfactoren berusten, zoals lichaamsbouw, lijkt dit onmogelijk. Maar mocht het zover komen, dan worden ook deze effecten aan volgende generaties doorgegeven. Bovendien is er momenteel nog totaal geen zicht op de veiligheid en de bijwerkingen van het toepassen van deze technieken. Ook deze schadelijke bijwerkingen zullen aan volgende generaties worden doorgegeven. Denk bijvoorbeeld aan kankerverwekkende mutaties. Het is de vraag of het handelen dat binnen de huidige generatie als ethisch wordt beschouwd, door toekomstige generaties anders wordt beoordeeld.

Maatschappelijke gevolgen | Er moet worden nagedacht over de effecten van deze ontwikkelingen op de samenleving. Het gevaar bestaat dat er een tweedeling in de samenleving ontstaat tussen mensen die wel en die geen toegang hebben tot

deze technieken. Ook kan de acceptatie van gehandicapt leven steeds meer onder druk komen te staan en zullen verzekeringstechnische zaken een rol gaan spelen als bij de geboorte al veel kennis over gezondheid voorhanden is.

Tenslotte | De ontwikkeling van de CRISPR-Cas techniek heeft ongekende mogelijkheden geopend voor het beïnvloeden en veranderen van het humane genoom en van de voortplanting. Het is een fascinerende ontwikkeling die niet meer is weg te denken en die zal doorgaan, los van de ethische vragen die zich hierbij aandienen. Het gebruik van deze technieken voor de behandeling van ziekten, gericht op het veranderen van het DNA van somatische cellen, is een grote vooruitgang. Het gaat dan om het genezen, het beter maken van de mens. Dit hoeft ethisch niet problematisch te zijn en is vergelijkbaar met andere medische behandelingen.

Bij kiembaanmodificatie ligt dit anders. Het gaat dan om het verbeteren van de mens, het veredelen van de menselijke soort waarbij de eugenetica, rasverbetering, op de loer ligt. De twee belangrijkste problemen van dit moment zijn ten eerste de vraag naar het creëren van embryo's voor instrumenteel gebruik en ten tweede de toepassing van CRISPR-Cas in de kiembaan. Respect voor het menselijk leven vanaf het begin zal steeds een rol moeten blijven spelen. Het creëren van humane embryo's, louter en alleen voor wetenschappelijk onderzoek past volgens mij hierbij niet. Het verbod op het kweken van embryo's dient dan ook gehandhaafd te blijven.

Kiembaanmodificatie is problematisch omdat het genoom kan worden gezien als onderdeel van het menselijk erfgoed, waarvoor we collectief verantwoordelijk

zijn, juist ook voor volgende generaties. Kiembaanmodificatie met een therapeutisch oogmerk zou onder strikte voorwaarden overwogen kunnen worden, maar zal niet moeten worden toegestaan voor niet-gezondheidsdoeleinden.

Het nadenken over deze vragen is niet iets dat nu pas moet beginnen. Vaak wordt gesteld dat ethische beschouwingen achter de technologische ontwikkelingen aanlopen. Bij de CRISPR-Cas techniek is het in elk geval zo dat hierover al langer wordt nagedacht. Gezien de veelomvattendheid van de problematiek is het een dwingende opdracht de ontwikkelingen kritisch te blijven volgen.

Hoe voer je een discussie over medisch-ethische kwesties?

Wetenschappers willen graag dat het Nederlandse verbod op embryokweek wordt versoepeld. In deze regeerperiode wordt nagedacht over hoe gentechologieën in wet- en regelgeving moet worden vastgelegd. De medische interesse in embryokweek en gentech is goed te begrijpen. Onderzoekers kunnen door onderzoek op embryo's werken aan betere behandelingen tegen onvruchtbaarheid en Gentech biedt mogelijkheden om ernstige erfelijke ziekten te voorkomen. Uiteindelijk komt regelgeving door politiek debat tot stand en daarom is het belangrijk dat dit debat goed gevoerd wordt. In dit artikel bespreek ik ethische benaderingen en geef ik een aantal handvatten voor dit politieke debat.

Door Maarten Verkerk

Vanuit medisch-ethisch perspectief lopen we bij onderwerpen als het kweken van embryo's voor onderzoekdoeleinden en het ingrijpen in de genetische structuur tegen veel vragen aan. Ik noem er enkele. Als eerste: wat is de morele status van een embryo? Wat betekent beschermwaardigheid in deze situatie? Wanneer weegt die morele status zo zwaar dat je moet stoppen met experimenteren? Bij de conceptie, bij de innesteling, na 24 weken (strafrecht grens voor abortus), of na de geboorte? Als tweede: welke prijs moeten we betalen voor dit soort technieken? Wat zijn de neveneffecten? Wat zijn de effecten op lange termijn? Begrijpen we de complexiteit wel? Ten slotte: wat is de invloed van dit soort technologieën op het beeld dat we van onszelf en de maatschappij hebben? Wordt de idee van de maakbaarheid van het leven versterkt? Lukt het ons om de toepassing van deze techniek te beperken tot ernstige erfelijke ziekten? Of dendert de trein uiteindelijk toch door naar het volgende station: mensverbetering?

In dit artikel wil ik handvatten aanreiken voor een ethische discussie. Ik begin met enkele Bijbelse noties, daarna bespreek ik drie gangbare benaderingen in de medische ethiek, vervolgens geef ik het breed geaccepteerde handvat van de 'vier vragen' en presenteer ik het Triple I model. Daarna laat ik zien hoe deze handvatten in de politieke dialoog gebruikt kunnen worden.

Maar eerst nog even de begripsbepaling: in het dagelijkse taalgebruik worden de woorden 'moraal' en 'ethiek' vaak door elkaar gebruikt. Bij 'moraal' denken we aan de opvattingen van mensen over wat goed en wat kwaad is. Onder ethiek verstaan we 'wetenschappelijke reflectie' op de moraal. Als we de woorden 'medische ethiek' gebruiken, dan gaat het om een wetenschappelijke reflectie op morele vragen in de gezondheidszorg.

Bijbel als richtsnoer? | In hoeverre kun je de Bijbel in dit soort discussies gebruiken? Is de Bijbel dan ook 'een licht op ons pad?' (Psalm 119). En, is het wel gewenst om in het publieke debat de Bijbel te hanteren? Al dit soort vragen zijn relevant voor de christelijke politiek.

Laat ik met de eerste twee vragen beginnen. De Bijbel is ontstaan in een geheel andere cultuur dan de onze. De medische wetenschap stond in die tijd nog in de kinderschoenen. Er was weinig kennis over het menselijke lichaam en er waren nauwelijks effectieve behandelingen. Vanuit dat perspectief gezien, overvragen we de Bijbel als we er ethische richtlijnen aan willen ontleen met betrekking tot vragen over het kweken

AUTEUR
Prof. dr. Maarten Verkerk is bijzonder hoogleraar Christelijke Wijsbegeerte aan de Technische Universiteit Eindhoven en Universiteit Maastricht.

SAMENVATTING
• De ontwikkelingen rond gentech vragen om nieuwe politieke debatten en besluiten.

• De Bijbel biedt geen kant-en-klare argumenten, Bijbelse waarden bieden wel aanknopingspunten voor in debat.

• Het politieke debat is een morele dialoog waarin de vraag naar onderliggende waarden gesteld moet worden, bijvoorbeeld via het Triple I model.

van embryo's en het modificeren van genetische structuren. Maar dat wil niet zeggen dat de Bijbel geen belangrijke rol kan spelen in onze overwegingen. Mijn inziens is de meest vruchtbare manier door de vraag te stellen naar de Bijbelse waarden die relevant zijn. Als het over dit soort medisch-ethische vragen gaat, dan spelen waarden als 'zorgen voor de ander', 'beschermwaardigheid van het leven' en 'rentmeesterschap' een belangrijke rol. De uitdaging is om de betekenis van deze waarden bij de verschillende ethische vragen te doorgronden. Het behoeft geen betoog dat het dan gaat over wegen en afwegen, duiden en begrijpen, zoeken en tasten.

Ik kom nu tot de laatste vraag, over de wenselijkheid om in publiek debat de Bijbel te hanteren. Nederland is steeds meer een seculier land geworden. Het gezag van de Bijbel is sterk afgenomen en de jongere generaties kennen haar boodschap niet meer. In het publieke debat wil je elkaar bereiken. Dan moet je woorden en begrippen gebruiken die iedereen kan begrijpen. Sterker nog, je probeert je argumenten zo naar voren te brengen dat je de ander in principe zou kunnen overtuigen. Vanuit dat perspectief is het in het algemeen ongewenst om een direct beroep te doen op de Bijbel, uitzonderingen daargelaten.

Drie traditionele benaderingen in de ethiek | In de ethiek vind je verschillende perspectieven op het handelen van mensen. Het eerste perspectief vraagt naar de persoon die handelt. Dan gaat het om de vraag of die persoon een goede of een slechte inborst heeft. Het tweede perspectief gaat over de handeling zelf. Is datgene wat je doet goed of is dat slecht? Ten slotte, het derde perspectief gaat over het

resultaat van een handeling. Is dat goed of is dat slecht? In de geschiedenis van de ethiek zijn de bovengenoemde perspectieven in de loop van de tijd uitgekristalliseerd. Het eerste perspectief wordt de deugdeethiek genoemd, het tweede de regelethiek en de derde de doel- of gevolgenethiek; hierna bespreek ik deze drie benaderingen.

Deugdeethiek. De deugdeethiek concentreert zich op de vraag welke persoonlijke kwaliteiten of deugden nodig zijn om een goed leven te leiden. Volgens veel klassieke filosofen zijn deugden als matigheid, dapperheid, verstandigheid en rechtvaardigheid van belang. In de vroegchristelijke traditie kwamen daar deugden als geduld, geloof, hoop en liefde bij. In de politiek worden lef en integriteit vaak genoemd. De gedachte achter de deugdeethiek is dat deugdzaam mensen in alle omstandigheden goede keuzes maken.

Regelethiek. De regelethiek, ook wel plichtethiek of deontologie genoemd, richt zich op de regels of normen waaraan het handelen van een individu moet voldoen. Zo vormen de Tien Geboden een indrukwekkende samenvatting van de belangrijkste regels voor christenen. De kern van de regelethiek is dat je sommige dingen nooit zult doen, ook al zijn de gevolgen nog zo prettig. De gedachte achter de regelethiek is dat je een goed mens bent als je leeft volgens deze regels.

Doelethiek. De doelethiek, ook wel aangeduid als gevolgethiek of consequentialisme, richt zich op het doel dat iemand wil bereiken. Is dit doel ethisch wel of niet aanvaardbaar? Een bekend criterium uit de doelethiek is 'zoveel mogelijk mensen zo gelukkig mogelijk maken'. De gedachte achter de doelethiek is dat je handelen goed is als de gevolgen ervan goed zijn.

Deze klassieke benaderingen in de ethiek zijn bijzonder waardevol. In de ene situatie is het vruchtbaar om je te richten op de gevolgen. Dat gebeurt bijvoorbeeld bij nieuwe belastingmaatregelen waarbij wordt gekeken naar de effecten voor de verschillende groepen. In een andere situatie is het beter om je te richten op deugden. In het openbaar bestuur spelen de deugden transparantie en integriteit een grote rol. En in weer andere situaties staat de handeling zelf centraal. Als ik een verkeersregel overtreed, krijg ik een boete. Het komt ook regelmatig voor dat je een situatie ethisch alleen goed kunt beoordelen als je twee benaderingen gebruikt en soms heb je ze alle drie nodig.

Vier principes voor de zorg | In de medische ethiek wordt vaak gebruik gemaakt van de vier morele principes van de ethici Tom L. Beauchamp en James F. Childress. Deze auteurs, die zich baseren op de regelethiek en de gevolgethiek, hebben vier principes of waarden geformuleerd voor het handelen in de zorg:

- 1) *respect voor autonomie*: je moet de wens van een patiënt zo veel mogelijk respecteren;
- 2) *niet-schaden*: je mag patiënten geen schade toebrengen;
- 3) *weldoen*: zo veel mogelijk het welzijn van patiënten bevorderen, inclusief hun leven beschermen;
- 4) *rechtvaardigheid*: de ene patiënt niet anders (minder of beter) behandelen dan de andere patiënt met dezelfde behoefte.

Deze vier principes geven een mooi handvat voor het maken van ethische keuzes. Zo is er geen bezwaar om iemand van tachtig jaar een nieuwe heup te geven als de patiënt lichamelijk gezond

is en menselijkerwijs er nog veel jaren gebruik van zal maken. In deze situatie is de schade die wordt toegebracht (operatie) veel kleiner dan de positieve effecten (weldoen). Maar een kwetsbare tachtigjarige zal men in het algemeen geen zware oncologische behandeling meer geven: de schade is veel groter dan de positieve effecten. Soms lukt het niet om deze vier principes tegelijkertijd goed toe te passen. Dan kunnen er spanningen of dilemma's optreden. Soms wil een patiënt een behandeling (autonomie) die een arts onverantwoord vindt omdat de schade veel groter is dan het positieve effect.

Triple I model | De zogenaamde 'normatieve praktijkbenadering' is door christelijke filosofen ontwikkeld om meer zicht te krijgen op vragen als 'welke normen spelen een rol' en 'waar zitten waarden'. De benadering kan toegepast worden op verschillende praktijken: zorgpraktijk, politieke praktijk, onderwijspraktijk, productiepraktijk, enzovoorts. Van dit model heb ik een variant ontwikkeld om de toepassing te vergemakkelijken: het 'Triple I model'. Dit model biedt drie verschillende invalshoeken of brillen om naar een praktijk te kijken.

Identity and intrinsic values. De eerste I gaat over de identiteit van een praktijk en de intrinsieke waarden die het handelen in die praktijk vormgeven. Toegespitst op de zorg: wat is de identiteit van de zorg, welke waarden zijn kenmerkend voor de zorg en aan welke normen moet het handelen van zorgprofessionals voldoen?

Interests of stakeholders. De tweede I gaat over de belangen van betrokkenen. Zo spelen in de zorg de *stakeholders* familie, zorgverzekeraar en beroepsverenigingen een grote rol. Door welke waarden

worden ze gedreven? Welke normen willen ze aan de zorg opleggen? Zijn deze waarden en normen in overeenstemming met die van de zorg zelf (eerste I) of botsen ze er misschien mee?

Ideals and basic beliefs. De derde I gaat over de idealen en diepe overtuigingen die invloed hebben op de zorgpraktijk. Deze I is duidelijk gelaagd: het gaat over de idealen en overtuigingen van de zorgprofessionals, van de organisatie en die van buitenaf komen (cultuur, tijdgeest).

Het Triple I model helpt ons om te onderzoeken waar bepaalde waarden en normen vandaan komen en de rol die ze spelen in de zorgpraktijk. Ook maakt dit model duidelijk waar spanningen en dilemma's vandaan kunnen komen. Bijvoorbeeld, als zorgverzekeraars zich echt met de inhoud van de zorg gaan bemoeien dan ontstaat er een spanning met de professionals. Ook zien we dat vanuit de samenleving (cultuur) de roep klinkt dat de professional de zorg moet leveren die de patiënt wil. En de wens van de patiënt kan loodrecht staan op de eigen ethiek van de arts.

Morele dialoog | In de politiek voert men een morele dialoog die gekenmerkt wordt door pluriformiteit. Kun je als christenpoliticus een goede bijdrage leveren aan dat debat? Welke soort argumenten breng je naar voren? Eerder schreef ik al dat je in het publieke debat alleen argumenten naar voren moet brengen die de ander kan begrijpen. Hoe bruikbaar zijn de bovenstaande benaderingen voor het experimenteren met embryo's en het debat over genetische manipulatie?

Drie klassieke benaderingen. In dit soort debatten 'werkt' de deugdethiek vaak

minder goed. Je gaat er immers vanuit dat de andere partners in het debat oprecht zijn en het goede voor de samenleving zoeken. Ook ga je ervan uit dat artsen het goede voor de mensheid willen.

De regelethiek is belangrijk, maar het punt is dat de verschillende partijen van mening verschillen of iets mag of niet mag, of je iets wel of niet moet doen. Het is vaak lastig om elkaar hier te overtuigen. Vaak kun je het best je toevlucht nemen tot de gevolgethiek. Het gaat dan om de 'what if' vraag. Wat gebeurt er als we x of y toestaan? Bijvoorbeeld: leidt de verruiming van het experimenteren met embryo's tot druk op vrouwen om eicellen te 'leveren'. Kan het manipuleren van genen op de lange termijn leiden tot schadelijke gevolgen voor de betreffende persoon?

Vier principes. De vier principes leveren net een andere invalshoek. De eerste is natuurlijk: wat wil de patiënt of de betrokkene zelf. Een patiënt mag een behandeling weigeren. Ook is men het er in het algemeen wel mee eens dat bij verschillende alternatieven de patiënt mag kiezen. Het tweede principe is een heel belangrijke. Een behandeling mag niet tot schade leiden bij de patiënt. Of beter: de schade moet in goede verhouding staan tot de voordelen van de behandeling. Dit principe ligt op het vlak van de gevolgethiek (zie boven). Het gaat natuurlijk altijd om het derde principe: weldoen aan de patiënt. Het laatste principe is politiek belangrijk: als je een behandeling toestaan en vergoedt, dan moet je die toestaan en vergoeden voor alle andere patiënten in een vergelijkbare situatie.

Triple I model. Het Triple I model kan soms heel spannend zijn. Dit model schept ruimte om de vraag te stellen wat goede en wat slechte zorg is (intrinsieke

waarden). Het maakt ook de belangen van de verschillende betrokkenen duidelijk. In dit verband: de wetenschappers die graag onderzoek willen doen. Daar is op zich niets mis mee, maar die belangen mogen geen negatieve invloed hebben op de zorgpraktijk. Ook de derde I is spannend. Christenen wordt vaak verweten een bepaald geloof te hebben dat onwrikbaar is. Maar hoe is dat bij anderen? Wat zijn idealen en diepste overtuigingen? Gaan anderen niet vaak uit van autonomie, het geloof in het 'ik' en het geloof in de maakbaarheid van de mens? Hebben die overtuigingen vaak niet evengoed een sacraal karakter? Kortom, deze benadering biedt ruimte om idealen en diepe overtuigingen bloot te leggen en dat is wat we nodig hebben in het politieke debat over medische ethiek.

Dynamiek in het debat | Ten slotte, hoe verhouden de verschillende benaderingen zich tot de dynamiek in het politieke debat? Daarin zijn drie situaties mogelijk.

Aanvulling. In een open en constructief debat kan elke politicus zijn of haar eigen invalshoek kiezen. De verschillende benaderingen kunnen dan gebruikt worden om de meest relevante argumenten te identificeren. Zo'n debat maakt duidelijk dat elke benadering een eigen inhoudelijke bijdrage aan het debat kan leveren.

Botsing. In een fel politiek debat kunnen de verschillende benaderingen gemakkelijk leiden tot botsingen. In het debat over medisch-ethische onderwerpen zie je vaak zo'n botsing tussen doelethische argumenten (zoals: het voorkomen erfelijke ziekten) en een benadering vanuit idealen en diepe overtuigingen (grenzen van het medisch handelen). Soms is een botsing vruchtbaar en leidt het tot een

breder debat. In andere gevallen leidt het tot een patstelling waarin je elkaar niet meer bereikt. Dan kun je nog proberen met de benadering van de ander mee te gaan, de voorgestelde doelen te bevragen en alternatieven aan te dragen (bijvoorbeeld: geen kinderen krijgen). Soms kun je zo laten zien dat de doelen die je kiest, mede worden bepaald door idealen en diepe overtuigingen.

Uitsluiting. Als een politiek debat ont-aardt, dan kan het zomaar gebeuren dat een bepaalde benadering *de facto* van het debat uitgesloten wordt. Het debat wordt dan bijvoorbeeld beheerst door het voorkomen van erfelijke ziekten, de belangen van universiteiten en mogelijke economische gevolgen. In dat geval is het vaak de enige mogelijke optie om mee te denken met de ander en van binnenuit problemen en risico's naar voren te brengen.

Verdiepen.

Rob van Hattum, VPRO Tegenlicht
Dokters met DNA | Website: www.vpro.nl/programmas/tegenlicht/kijk/afleringen/2017-2018/Dokters-met-DNA.html

In deze documentaire worden de techniek en de mogelijkheden van CRISPR-Cas besproken. Aan het woord komen de onderzoekster die de techniek ontdekte, een jongetje dat samen met zijn moeder hoopt dat de toepassingen er op tijd zal zijn om zijn progressieve genetische aandoening te genezen en een Californische *biohacker* die doe-het-zelf-pakketjes voor gentech maakt. In Nederland overigens niet zomaar te gebruiken.

Peter-Paul Verbeek
Op de vleugels van Icarus
Rotterdam: Lemniscaat 2014

In de mythologie was het Icarus die vleugels maakte om te kunnen vliegen. Hij mocht niet te laag vliegen, want dan zouden zijn vleugels de zee raken en niet te hoog, want dan zouden ze smelten in de zon. Dit boek bespreekt de relatie tussen techniek en ethiek. Een volmondig 'ja' tegen techniek noemt Verbeek overmoedig. Een 'nee' noemt hij lafheid. Blijft nog over de hoe-vraag.

Daniel Boomsma (red.)
Over medische ethiek gesproken
Mr. Hans van Mierlostichting, D66, 2018

Deze recente bundel behandelt de ontwikkelingen rond CRISPR-Cas. "De zelfbeschikking van het individu vormt voor sociaal-liberalen het uitgangspunt bij het vaststellen wie bepaalt welke technologie we gebruiken, maar staat naast gedeelde (of collectieve) waarden als diversiteit en verbondenheid, toekomstbewaking en kanselijkheid. De samenleving als geheel heeft een taak om de ethische vragen rond wat *mag* en wat *moet* te bediscussiëren." (66).

Rathenau Instituut
Regels voor het digitale mensenpark
Den Haag: Rathenau Instituut 2017

Dit rapport bespreekt het 'temmen' van mensen en het 'telen' van mensen en brengt zo twee belangrijke ontwikkelingen bij elkaar: de digitale beïnvloeding van de mens anno nu en de toekomstige mogelijkheden om het genoom van embryo's te wijzigen naar niet-ziek-zijn of richting beter-zijn. Het Rathenau Instituut pleit voor betere regels om mensen te beschermen tegen vergaande technologische ontwikkelingen.

Tsjalling Swierstra
Waarom de zachte gevolgen van techniek belangrijk zijn
CDV Herfst 2016

De wetenschappelijke instituten weten filosoof Tsjalling Swierstra te vinden; hij hield een lezing voor Bureau de Helling (GroenLinks) en schreef een artikel voor CDV (CDA). Daarin laat hij zien dat het soms aan taal ontbreekt om zachte maatschappelijk gevolgen en niet te kwantificeren effecten van techniek mee te wegen. De keynote bij het congres 'Kan techniek ook links zijn' van Bureau de Helling is ook de moeite van het terugkijken waard.

Boeken.

42 Wat is er Nederlands aan Nederland?

Recensie: *Waartoe is Nederland op aarde? Nadenken over verleden, heden en toekomst van ons land*

44 Te veel democratie

Recensie: *Overspannen democratie. Hoge verwachtingen, paradoxale gevolgen*

Wat is er Nederlands aan Nederland?

Door Mart Keuning, bestuurskundige

Gabriël van den Brink (red.)

Waartoe is Nederland op aarde? Nadenken over verleden, heden en toekomst van ons land

Amsterdam: Boom 2018

360 pagina's

Nadenken over verleden, heden en toekomst van ons land. Met die ondertitel van de bundel *Waartoe is Nederland op aarde?* geeft de samensteller de auteurs een brede vraag te beantwoorden. De titelvraag doet vermoeden dat men voor Nederland een aparte rol zien weggelegd; een specifiek onderscheid ten opzichte van andere landen dat ons bestaansrecht geeft. Maar is een land een land omdat het een missie heeft ten opzichte van andere landen.

In de inleiding blijkt dat de ambitie nog verder reikt dan de titel al deed vermoeden. De auteurs willen antwoord geven op de vraag: Wat is Nederland? Waarom zijn we er, of, wat onderscheidt ons zo van andere landen dat we internationaal een rol kunnen spelen? Verder willen de ze bijdragen aan een nieuwe benadering ten opzichte van het Angelsaksische model, een publiek debat over de grote vragen van deze tijd aan-zwengelen, verrijken én beantwoorden, en belanghebbende partijen kennis en een taal geven waarmee ze om kunnen gaan met prangende kwesties. Die ambities zijn zelfs voor een verder prima leesbare en inhoudelijke bundel als deze te groot.

Waartoe is Nederland dan op aarde? Op zoek naar het antwoord wordt in elf artikelen de eigenheid van Nederland van verschillende kanten belicht. Tussen de artikelen door zijn in interviews met

experts thema's als strafrecht, gezondheidszorg en diversiteit verder uitgediept.

De sterke bijdragen van Maarten Prak en Bas van Bavel zijn het uitlichten waard. Prak beschrijft hoe de organisatie van de Republiek ruimte bood aan burgers om zich te ontplooien, om mee te beslissen en invloed uit te oefenen. Het artikel laat mooi zien hoe die Nederlandse bestuurscultuur ontstond, maar ook wat de prijs is van decentralisatie en burgerparticipatie. Wie een uniform land wil, kan niet tegelijkertijd bevoegdheden naar lokale overheden delegeren. Wie macht wil decentraliseren, bijvoorbeeld omdat Europese integratie en migratie vraagstukken creëert die niet op nationaal niveau kunnen worden opgelost en dus meer aan burgers wil overlaten, kan weer geen uniforme uitkomsten verwachten.

Bas van Bavel, geïnterviewd door Jelle van Baardwijk, laat zien dat de dynamiek van marktwerking de overheid machteloos kan maken voor de ongelijkheid die door de markt ontstaat. Hij ziet, naar analogie van het zestiende- en zeventiende-eeuwse Nederland, sociale polarisering ontstaan door de vrije markt, en laat zien dat die fase historisch gezien vaak uitmondt in onvrijheid en economische neergang. Ook in de zestiende eeuw concentreerde bezit zich, waardoor mensen afhankelijker werden van arbeid, terwijl de markt door een kleinere groep rijken werd gedomineerd. Daardoor raakten mensen hun vrijheid kwijt door de dynamiek van de vrije markt. Het artikel is, zonder deterministisch te zijn, een mooie schets op vliegerpapier, waar het huidige Nederland van Rutte doorheen schijnt.

De artikelen worden door Gabriël van den Brink bij elkaar gebracht in een kenschets van Nederland langs zes lijnen: veiligheid, gelijkwaardigheid, stoffelijkheid, vrijheid, eerlijkheid en zorgzaamheid.

In de bundel wordt goed duidelijk wat ze hiermee bedoelen, en de kenschets is niet te vrijblijvend en evenmin te rigide. Toch mist een duidelijk zicht op de implicaties van dat beeld van Nederland voor bestuur en samenleving. Het had bij de aspiratie van de schrijvers gepast daar preciezer in te zijn.

De bijdragen geven het boek de subtiliteit die het thema nodig heeft. Een zoektocht naar nationale identiteit en eigenheid kan iets krampachtigs hebben als naar de onveranderlijke kern wordt gezocht, waarbij iedere definitie van inclusie in die kern ook exclusief werkt. De zoektocht kan ook abstraheren naar nietszeggende noties waar geen enkele eigenheid meer van uitgaat. De auteurs omzeilen deze valkuilen vaardig. Allereerst doordat ze de gezochte eigenheid beschrijven vanuit gewoonten, alledaagse gedragingen in de dagelijkse omgang van Nederlanders. Daarnaast benadert de bundel het eigene van het heden als een passage tussen verleden en toekomst. Daarmee laten de auteurs goed zien dat onze eigenheid ergens vandaan komt en, hoe contingent ook, evenmin arbitrair als onveranderlijk is.

Door het heden te benaderen als doorgang van wat was naar wat komt, schemert de roep om een gematigd conservatisme, om voortbouwen op wat is en het matigen van veranderdwang. Tegelijk laten de auteurs zien dat de geschiedenis ons brengt waar we zijn, zonder onze toekomstige afslagen te bepalen.

Ondanks die gematigd conservatieve lijn weten de samenstellers zich niet te ontworstelen aan nieuwerwetse identiteitsdwang: de in het boek geïnterviewde experts moesten om niet nader uitgelegde redenen allen vrouw zijn. Misschien is dat wel het krachtigste beeld van het Nederland van nu in de hele bundel.

Te veel democratie

Door Mirjam Kosten, eindredacteur Groen

Gijs van Oenen

*Overspannen democratie.
Hoge verwachtingen,
paradoxale gevolgen*

Amsterdam: Boom 2018

256 pagina's

Op de dag van het schrijven van deze recensie ontvang ik een persbericht van de stichting 'Meer democratie'. Deze stichting wil 'alle Nederlanders veel meer zeggenschap geven in politiek en samenleving' en voert actie voor de invoering van bindende referenda, volksinitiatieven en direct gekozen bestuurders. Daarnaast wil ze een 'eerlijker kiesstelsel' en 'actieve burgers'. Een sterker contrast met de boodschap van *Overspannen democratie* is nauwelijks denkbaar. Gijs van Oenen beschrijft in dit boek hoe de roep om democratisering de samenleving opbreekt.

Eind jaren zestig ontstaat de opvatting dat democratisering een feestje is. Democratisering wordt door Van Oenen breder ingestoken dan alleen op bestuur; eerder gaat het om vormen van zeggenschap voor burgers in allerlei posities. Van 'cliënt' worden burgers 'mededragers van de instituties' waarin ze worden geacht te participeren. Om tot participeren in staat te zijn worden ze paradoxaal genoeg weer bijgestaan door instituties; het vraagt namelijk behoorlijk wat om maatschappelijk betrokken te zijn. In de woorden van Van Oenen: de burger wordt gedomesticeerd en gedisciplineerd en leert de vaardigheden die nodig zijn om mee te timmeren aan de democratie. Bestuurders en instituten leren steeds meer te luisteren en draagvlak te zoeken voor beleid.

In vijf hoofdstukken geeft Van Oenen een originele beschouwing over de ontwikkelingen van onze hedendaagse democratie.

Het gegeven dat alleen al in 2015 en 2016 zo'n tien beleidsdocumenten verschenen over het functioneren van de democratie, geeft – los van de vaak genuanceerde inhoud van die stukken – toch de suggestie dat er veel te verbeteren valt. En daar zit het probleem met democratisering en de gelijktijdige oproep aan bestuurders om beter te luisteren. Het kan namelijk altijd democratischer; luisteren kan ook altijd beter. De last van de democratie leidt tot wat in het vierde hoofdstuk 'democratische metaalmoeheid' genoemd wordt. Wat de democratie het meest bedreigt, volgens Van Oenen, is haar eigen succes. Nu zou je kunnen betogen dat het wel meevalt met die democratische belasting. De stembussen zijn maar af en toe open. Maar het gaat over veel meer dan alleen stemmen. Van Oenen betoogt dat gezag minder gemakkelijk geaccepteerd wordt en vaker wordt uitgedaagd dan voorheen. Als voorbeeld daarvan noemt hij het kiezen van de burgemeester. Vinden voorstanders van de gekozen burgemeester de functies van niet-gekozen burgemeesters onder de maat? Dat valt wel mee; het gaat erom de burgemeester 'onder eigen gezag' te brengen. En zo geldt dat voor meer vormen van bestuur en instituties. Het niet meer willen handelen volgens externe voorschriften vraagt om voortdurende doordenking en meebepalen. Van Oenen citeert Habermas om te laten zien hoe zwaar de opgave is die er ligt voor de samenleving: "alleen die handelingsnormen [zijn] geldig waarmee alle mogelijke betrokken personen zouden kunnen instemmen als deelnemer aan rationale discoursen". Aanpassen aan bestaande instanties en instituten lukt niet meer; we staan er steeds mee in wisselwerking en geven ze mede vorm. Van Oenen ziet de democratische metaalmoeheid als tragische uitkomst van de Verlichting en de daaruit voortvloeiende emancipaties.

De auteur noemt verschillende gevolgen van democratische vermoeidheid. Vooral van belang lijkt me de teleurstelling in het representatieve van de democratie. Het zijn de gestegen verwachtingen – en nogmaals: democratisering kan altijd beter – die ervoor zorgen dat er teleurstelling ontstaat in de representatie. Immers, de beste uitkomst van participatie is dat jouw unieke inbreng de uitkomst bepaalt. Dat dat niet haalbaar is, wordt nog wel begrepen omdat er meerdere belangen spelen. Echter, er wordt wel gerekend op verantwoording van, bijvoorbeeld, raadsleden. Waarom is er niets gedaan met mijn inbreng? Dat is praktisch ingewikkeld, maar Van Oenen wijst ook op een principiële probleem: verantwoording van representatie kan alleen in algemene termen; anders houdt de representatie op.

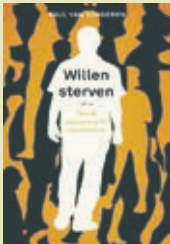
Overspannen democratie is geen eenvoudige kost. De veelvuldige verwijzingen naar bijvoorbeeld filosoof Michel Foucault veronderstellen bekendheid met diens werk. Toch was dit boek, dat genomineerd is voor de Prinsjesboekenprijs 2018, hard nodig. Om de vaak genoemde kloof tussen burger en politiek te ontcrachten – burger en politiek staan eerder te dicht bij elkaar volgens Van Oenen. Om te onderbouwen waarom de burger niet per se gelijk heeft, alleen omdat hij de burger is. Om als leeswijzer te dienen bij het werk van Staatscommissie Remkes. Om aan te tonen dat slogans als 'dit land kan zoveel beter' ons misschien vooral heel moe maken. En wat dichterbij huis: om naast het recente pleidooi voor meer eigenaarschap en verantwoordelijkheid te leggen. Soms is wat we hebben goed genoeg; hoewel het een politieke doodzonde lijkt om dat te zeggen.

Gesignaleerd.

Sophie van Bijsterveld en Hillie van de Streek (red.)
Wat komen jullie hier doen? Vrouwenkiesrecht tussen geloof, politiek en samenleving, 1883-2018
Nijmegen: Valkhof Pers 2018 | 224 pagina's

Journalist Tijs van den Brink kreeg online de wind van voren toen hij voorstelde om in 2017 de honderdste verjaardag kiesrecht te vieren. Het echte algemene kiesrecht begon volgens zijn critici een jaar later, toen ook vrouwen stemrecht kregen. In dit boek wordt in dit jubileum uitgebreid stilgestaan bij de betekenis van het vrouwenkiesrecht.

Paul van Tongeren
Willen sterven. Over de autonomie van het voltooide leven
Kampen: Uitgeverij Kok 2018 | 80 pagina's

"Ik zal in ieder geval niet tornen aan wat ook voor mij als een evidentie geldt, namelijk dat niemand mag beslissen over leven en dood van een ander. Ik vermoed alleen dat dat niet betekent dat we daar zelf wél over kunnen beslissen. De genoemde evidentie maakt mijn vraag vreemd en misschien irritant, het vermoeden dwingt me haar toch te stellen."

Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid
Regie over migratie. Naar een strategische agenda
Den Haag: WRR 2018

Prof. dr. Leo Lucassen en prof. dr. Paul Scheffer schreven in deze essaybundel elk een essay met hun visie op immigratiebeleid. Prof. dr. Ernst Ballin gaf daarop een reactie. Scheffer: "We hebben het eerder vastgesteld: de onmacht die zegt dat migratie niet kan worden gestuurd, doet afbreuk aan de maatschappelijke opdracht van integratie en acceptatie van nieuwkomers." (105).

Michiel Meijer (red.)
Overtuigd en toch onzeker. Over de rechtvaardiging van 'onze' moraal
Nijmegen: Valkhof Pers 2018 | 120 pagina's

Terroristische aanslagen worden door politici nogal eens een 'aanval op onze manier van leven' genoemd. Onze manier van leven is beter dan terrorisme; dat voelen we wel aan. Maar wat is die manier dan precies? En waarop is de onderliggende moraal geschoeid? In deze uitgave van het Thijmgenootschap wordt nagedacht over het nut van het funderen van onze moraal en de mogelijkheden daarvoor.

Paul Frissen
Staat en taboe. Politiek van goede dood
Amsterdam: Boom | 200 pagina's

Paul Frissen stelde in het eerste nummer van *Groen* "De staat mag stelen en moorden. Ik koester me gelukkig in een land te leven waar die bevoegdheden bij de staat liggen; (...). Omdat we dat aan de staat toestaan, is het geen goed idee om die staat met hetzelfde machtsmonopolie toegerust in mijn private domein of tot mijn morele oordelen toe te laten." Met die blik op de staat bekijkt Frissen de relatie tussen staat en leven en dood van haar burgers, relevant door de vraag naar wetgeving voor voltooid leven.

Remieg Aerts
Thorbecke wil het. Biografie van een staatsman
Amsterdam: Bert Bakker 2018 | 885 pagina's

"Hij liep vlug, met een energieke, wat hoekige motoriek. Hij had er duidelijk een hekel aan als iemand voor hem treuzelde in de altijd drukke straat. Dan moest hij er voorbij, want hij kon niemand voor zich dulden. Was het nog in de ochtenduren, dan liep hij naar het Rapenburg of sloeg een hoek om en verdween uit zicht. Dan ging de professor college geven" (206).

Alex Brenninkmeijer
Moreel Leiderschap
Amsterdam: Amsterdam University Press 2018 | 220 pagina's

Dat sterke leiders in opkomst zijn weten we nu wel en misschien begrijpen we zelfs wel een beetje waarom. Is er ook een alternatief voor leiderschapsstijlen als die van Trump en Putin? Prof. dr. Brenninkmeijer pleit voor moreel leiderschap. Een boek voor iedereen die in het klein of groot moreel leiderschap wil tonen.

Matthew Kaemingk
Christian Hospitality and Muslim Immigration in an Age of Fear
Grand Rapids: William B. Eerdmans Publishing Company 2018 | 338 pagina's

Tussen angstig nationalisme en romantisch multiculturalisme zoekt theoloog Kaemingk als Amerikaanse evangelical naar een manier van samenleven tussen moslims en christenen. Kaemingk grijpt terug op Nederlandse denkers als Bavinck en Kuyper en analyseert de situatie in Nederland. In de laagste twee delen van het boek staat de vraag centraal op welke manier christenen vredestichters kunnen zijn.

Actueel.

50 'Met mij gaat het ook niet zo goed'

Door Robert van Putten

55 Vaderlandsliefde moet wel
van twee kanten komen

Column door Wouter Beekers

56 Risico = kans x impact x blootstelling

Door Wilhelm Kolkman

62 Immigratie, islam en integratie

Tweegesprek met Jesse de Haan en Mart Keuning

68 Ja/ maar: afschaffen dividendbelasting

Door Reinier Mulder en Rob Jonkman

Politieke actie tegen prestatiedruk, stess en burn-out?

‘Met mij gaat het ook niet zo goed’

‘Met mij gaat het goed, maar met ons niet’. Met deze befaamde typering gaf Paul Schnabel, oud- directeur van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP), aan het begin van deze eeuw de sociale staat van Nederland weer. Dat ‘ons’ betreft de samenleving als geheel, waarover veel onbehagen was en is; het ‘mij’ heeft betrekking op het individuele welbevinden – en daarover leken we wel tevreden. Wie echter afgaat op recente onderzoeken naar en berichtgeving over prestatiedruk, stress en burn-out, ontkomt niet aan de indruk dat de huidige toestand van het individuele welbevinden voor velen ondertussen sterk verslechterd is. De SCP-typering lijkt geamendeerd te moeten worden: ‘ook met ‘mij’ gaat het niet zo goed’.

Door Robert van Putten

Hoewel zeker al sinds het begin van dit decennium prestatiedruk, werkstress en burn-outklachten een groeiend probleem zijn, wordt het slechts langzaam en vooral pas recent een publiek thema. Documentairemaakster Sarah Domogala was in 2011 een van de eersten met haar documentaire *Alles wat we wilden*, waarin indringend de keerzijde van het tijdperk van de ogenschijnlijk grenzeloze mogelijkheden werd getoond. In de jaren die erop volgden, verscheen een stroom aan (zelfhulp)boeken en plaatsten diverse kranten noodkreten, maar daar bleef het bij. Een ferme poging voor agendering deed in 2017 het BNN-programma *Sophie in de mentale kreukels*, en afgelopen voorjaar maakte ook de NOS er reportages over. Waar in de documentaire van Domogala vooral hoogopgeleide dertigers uit de creatieve sector geportretteerd werden, blijkt uit deze recente reportages dat prestatiedruk, angst en stress veel breder in de samenleving leven. Al met al gaat het niet om een probleem in de marge, maar om een omvangrijke ‘sociale kwestie’ – om deze grote term maar van stal te halen. De statistieken zijn zorgwekkend. Inmiddels lijdt één op de zeven werknemers aan prestatiedruk, werkstress en burn-outklachten; dat is zo’n veertien procent van de beroepsbevolking. En afhankelijk van de leeftijdscategorieën en beroepssectoren lopen de cijfers op tot in de dertig procent – vooral in onderwijs en zorg, en onder twintigers en dertigers. Studenten vormen een bijzonder kwetsbare groep, en prestatiedruk blijkt inmiddels ook basisschoolkinderen bereikt te hebben. Werkstress en burn-out zijn misschien wel de belangrijkste beroepsziekten van onze tijd geworden. De Duits-Koreaanse filosoof Byung-Chul Han heeft terecht geconstateerd dat we hard op weg zijn een ‘vermoeide samenleving’ te worden, zoals hij beschreef in zijn gelijknamige essay (2012).

Het is stil in de politiek | Het thema mag inmiddels uit de private zones van het bestaan zijn getreden en met toenemende vrijmoedigheid op televisie besproken worden, in de politiek blijft het ondertussen nog opvallend stil rond dit thema. Zo hyperactief als politici en beleidsmakers kunnen reageren op een aangespoelde potvis, omgevallen hijskraan of een klein percentage fipronil in eieren, zo kalm is het in beleidsland wat betreft prestatiedruk en burn-out. Verkiezingsprogramma’s voor de Tweede Kamerverkiezingen in 2017 besteden aan dit thema geen aandacht. Ook het regeerakkoord van Rutte III zwijgt over dit thema. Dat ligt in de lijn der verwachting als het in verkiezingsprogramma’s niet voorkomt – hoewel, je weet het maar nooit tegenwoordig. In de achterliggende jaren zijn slechts twee

AUTEUR
Robert van Putten werkt als promovendus en docent aan afdeling bestuurswetenschap & politicologie van de Vrije Universiteit Amsterdam. Hij schrijft zijn proefschrift over maakbaarheid en bescheiden bestuur en daarnaast schrijft en spreekt hij regelmatig over prestatiedruk en het belang van rust.

noemenswaardige studies verschenen waarin werkstress en burn-out een serieus thema zijn – en die studies komen van instituten op afstand van de directe politiek. In 2014 deed het SCP onderzoek naar burn-out op de werkvloer, en concludeerde dat overheidsbeleid rond om ‘het nieuwe werken’ daarop negatieve invloed bleek te hebben. In 2016 verscheen van de Sociaaleconomische Raad een studie over combinaties van werk, gezin en zorg voor de toekomst, waarin de problematiek een plaats heeft.¹ In ‘Den Haag’ is van seriëuze probleemdiagnose, beleidsvorming en politieke actie nauwelijks sprake. De antwoorden op de enkele Kamervragen over prestatiedruk in het onderwijs tonen dat bewindspersonen vooral naar ‘het veld’ wijzen voor oplossingen². Ook binnen christelijke politieke partijen staat dit thema niet op de kaart. Zowel de Christen-Unie als de SGP verwezen in hun verkiezingsprogramma bij de TK-verkiezingen slechts terloops naar stress rond werk en gezin. Positieve uitzondering op dit stilzwijgen is de bijdrage van Perspectief-voorzitter Jarin van der Zande eerder dit jaar in *Groen* (nr. 2: *Prestatiedruk? Zeur niet!*).

Dat prestatiedruk en burn-out zo moeilijk doordringen tot de politieke agenda is gelet de omvang van het vraagstuk verbazend, maar gelet op de aard van het fenomeen en de politiek-ideologische context niet verrassend. Wat betreft de aard van het fenomeen: prestatiedruk, stress en angst zijn maar moeilijk grijpbare en concreet te maken gevoelens, die bovendien voor anderen die het niet ervaren ook weer lastig te begrijpen zijn. Dat geldt nog sterker voor burn-outklachten. Hierdoor is het voorstelbaar dat agendering en beleidsontwikkeling niet zomaar op gang komen. Maar er is meer aan de hand – en hier komt de politiek-ideologische context

om de hoek kijken. In *Coöperatiemaatschappij* (hoofdstuk 2) hebben Wouter Beekers en ik betoogd dat er sprake is van een ‘vitaliteitsmythe’. Centraal in de taal en voorstellingswereld van beleid en politiek is de idee van de actieve burger, die enthousiast en blij werkt en de *civil society* vormgeeft en overloopt van energie om zich voor de samenleving in te zetten. Rond de participatiesamenleving hing een roze wolk, beleidsrapporten liepen over van *newspeak* aangaande de vitaliteit van burger in de *civil society*. Alsof menselijke energiebronnen niet uitgeput kunnen raken. Tegen de achtergrond van dit discours dringen diagnoses die het tegendeel aanwijzen maar moeilijk door, daar raken we dan blind en doof voor. Enerzijds is het een reactie op geklaag over het consumptisme van de moderne burger, maar het is vooral ook gevolg van de onderliggende ideologie van het neoliberalisme. Daarop hebben auteurs als Han en de Vlaamse psychiater Paul Verhaeghe uitvoerig gewezen. In de neoliberale ideologie wordt de volle verantwoordelijkheid bij het individu gelegd. Mensen zijn dan ‘prestatiesubjecten’, die hun potentieel moeten maximaliseren en die het beste zouden gedijen in voortdurende competitie; het is de *you can do it*-mentaliteit die ons hier parten speelt.

Een verwelkende samenleving | Het wordt tijd om de vitaliteitsmythe verder te doorbreken en de thematiek van prestatiedruk en burn-out hoger op de politieke agenda te plaatsen. Vanuit christelijk-sociaal perspectief zijn er verschillende redenen om het thema verder op de kaart te zetten. Het goede (samen)leven draait om wat Nicholas Wolterstorff aanduidt met het Hebreeuwse woord ‘shalom’, het gaat om *flourishing* (bloeien) van de samenleving. Wat momenteel dreigt is het

tegendeel. Het ‘bloeien’ dreigt om te slaan in ‘verwelken’. Niet alleen de burn-out-cijfers geven aanleiding voor deze stelling. Ook de verhalen over de impact die een burn-out heeft op het welbevinden, ook nadat men is opgekrabbeld, geven reden tot zorg. Hoewel sommigen zeggen dat zo’n periode je levenslessen bijbrengt (over prioriteiten en over wat echt van waarde is) kan burn-out toch moeilijk gezien worden als iets goeds en waar je ‘gewoon doorheen’ moet (omdat het mede gevolg is van door politiek geschapen maatschappelijke structuren, zie verderop). Deze positie heeft alles te maken met een tweede motief, het principe van rentmeesterschap; een begrip dat we vaak in verband brengen met roofoverval op de ons omringende natuur. In een vermoeiende prestatie maatschappij plegen we roofoverval op onszelf. Het wordt tijd het principe van rentmeesterschap nadrukkelijker op onszelf toe te passen. Het is een vorm van rentmeesterschap om prestatiedruk en burn-out tegen te gaan – als zorg voor onszelf en elkaar als onderdeel van de schepping. Een nog politieker argument kan ontleend worden aan de vandaag de dag populaire politiek filosoof Hannah Arendt (1906-1975). Wat in een vermoeide samenleving volgens haar ook op het spel staat, is wat zij ‘de wereld’ noemt en de gemeenschappelijke zorg voor die wereld. De essentie daarvan is dat we in staat zijn om verbindingen met elkaar te leggen en door gezamenlijke actie als burgers in het publieke domein op te treden. Maar dat vermogen staat sterk onder druk in een vermoeide samenleving. Wanneer we aan deze dimensie van het sociale en politieke bestaan niet toekomen door vermoeidheid, dreigt het risico dat we een belangrijke dimensie van onze menselijke waardigheid verliezen. Wanneer we geheel opgeslokt en uitgeput worden door de wereld van het werk,

staat, om met de katholieke filosoof Josef Pieper te spreken, de humaniteit van ons bestaan op het spel.

Onrust en existentiële ongedurigheid: kan het anders? | De prangende vraag is vervolgens: valt hier politiek en beleidsmatig iets aan te doen? Het antwoord is tweeledig: we kunnen er wel iets aan doen, maar slechts ten dele. Het is niet mijn ambitie om hier concrete oplossingen aan te dragen, het gaat me erom te verkennen wat de (on)mogelijkheden van een politieke agenda zijn. Die worden helder wanneer we meer zicht krijgen op de onderliggende problemen. Mijn stelling (die ik elders uitvoeriger heb uitgewerkt³) is dat we de rust hebben uitgebannen en dat dit problematisch is. We zijn een hyperactieve prestatie maatschappij zonder remmen geworden. Dit is deels resultaat van veranderingen in de maatschappelijke structuur en beleid, deels gevolg van culturele ontwikkelingen. Tegen het eerste valt met politiek en beleid iets te beginnen, met het tweede niet.

Wat betreft de maatschappelijke structuur: de term neoliberalisme is al gevallen. Prestatiedruk en burn-out komen deels voort uit de meritocratie en de geglobaliseerde en geflexibiliseerde arbeidsmarkt, die geïnspireerd zijn door de neoliberale ideologie. Deze politiek-economische constellatie draagt bij aan een *rat race*. Typering in termen van maatschappelijke structuur en ideologie kunnen de oorzaken gemakkelijk abstract maken, alsof het iets is dat ons is overkomen. Dat is niet het geval. De neoliberale ordening is resultaat van doelbewuste economische politiek, zoals Roel Kuiper ook in zijn boek *Privatiseringsverdriet* (2011) heeft laten zien. Anders gezegd, het is resultaat van beleid en het is

daarom ook mogelijk om ander beleid te ontwikkelen.

Tegelijkertijd moeten de mogelijkheden voor politieke actie niet overschat worden. Prestatiedruk, stress en burn-out hangen ook samen met grote culturele ontwikkelingen die veel dieper in de moderniteit geworteld zijn dan de politieke koers van de laatste dertig jaar en die ten principale het domein van politiek en beleid overstijgen. Om dit inzichtelijk te maken is een onderscheid dat de Belgische filosoof Ignaas Devisch in zijn boek *Rusteloosheid* (2016) maakt zinvol: enerzijds hebben we 'onrust', anderzijds is er 'rusteloosheid'. Onrust gaat over de feitelijke hectiek van het bestaan, rusteloosheid over een existentiële ongedurigheid. De onrust is in belangrijke mate ook 'gemaakt', als gevolg van inrichting van de economische orde, begeleid door sociaaleconomisch beleid. Het tweede, de rusteloosheid, valt geheel buiten de categorie van maakbaarheid, maar is ook volgens Devisch wel de bron voor de onrust. De existentiële onrust hangt samen met processen van secularisering en individualisering, met het *You Only Live Once*-principe (#YOLO) en met het ideaal van zelfontplooiing. Dan gaat het om een culturele druk die we onszelf zonder overheidsdwang opleggen en die ervoor zorgt dat innerlijke 'remmen' tot rust en relativering van prestaties en activiteit zijn gaan ontbreken. Hier kan politieke interventie niets tegen doen, want betreft de moderne menselijke conditie.

Kortom, wat politiek en overheid kunnen doen is – volgens klassiek christelijk-sociaal inzicht – de juiste sociale, economische en juridische condities bevorderen. In de eerder genoemde bijdrage doet Jarin van der Zande een aantal voorzetten. Veelbelovend is ook de aankondiging van Gert-Jan Segers om

de strijd tegen het neoliberalisme aan te binden. Daarin krijgt het begrenzen van de gekmakende meritocratie hopelijk een plaats, evenals bescherming van de schaarse 'instituten van de rust' – daarmee bedoel ik activiteiten, tradities, momenten en faciliteiten die stimuleren het werk te stoppen, waaronder de klassieke zondagsrust. Dat is broodnodig, want wat dreigt is een 'uitgebluste mens'. Wat zou het mooi zijn als de christelijke politiek op dit thema een voorhoede zou vormen.

Vaderlandsliefde moet wel van twee kanten komen

'Vaderlandsliefde is iets prachtigs, maar ze moet wel van twee kanten komen.' De korte, maar krachtige formule is van schrijver Frans Kellendonk, van wie wel wordt gezegd dat hij als een van de eersten het multiculturele drama adresseerde.

Kijk, je kunt moeilijk van nieuwkomers vragen onze cultuur van gelijkheid en gelijkwaardigheid te omarmen, als je hen zelf wegzet als achterlijke, tweederangs burgers. Ik heb wat dat betreft wel bewondering voor mensen als Sylvana Simons die hun nek uitsteken om dit probleem aan te kaarten en met nieuwe politieke bewegingen een dikke streep zetten onder het eerste artikel van onze grondwet. In Rotterdam hebben we nu al vijf jaar het islamitisch geïnspireerde NIDA en in Den Haag gaat de geschiedenis van de Islam Democraten nog verder terug.

Met de oprichting van DENK lijkt deze beweging landelijk door te breken. In een kleine vijftien gemeenten deed de partij mee, met toch wel enig electoraal succes. En de partij was erop gebrand het succes om te zetten in coalitiedeelname. Partijleider Tunahan Kuzu werd in Rotterdam met voorkeursstemmen gekozen. En accepteerde zijn zetel: 'om te zorgen voor een mooie coalitie', 'voor een stad van verbinding'. 'Denkend aan Nederland' droomt de partij van een 'verdraagzame samenleving, waarin wij elkaar accepteren'.

Tja, geen woorden, maar daden, zeggen we dan in Rotterdam. En wat als die mooie woorden gepaard gaan met het beschimpen van collega politici, soms in hun gezicht, vaak achter hun rug? Als je op social media je achterban rustig bij elkaar verzint, als die nog niet groot genoeg is? Als je uitspreekt dat Nederlanders die zich niet meer thuis voelen in bepaalde wijken maar moeten oprotten? Is het dan echt verbazingwekkend dat het nergens tot een samenwerking komt?

We kunnen allemaal blijven hangen in het tekort van de ander. Het lijkt me vruchtbaarder om de vaderlandsliefde te beschouwen als een appel geadresseerd aan ons allen. Want als de vaderlandsliefde van twee kanten komt dan is zij iets prachtigs.

COLUMNIST Dr. Wouter Beekers is directeur van het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie

Risico = kans x impact x blootstelling

We weten dat volledige veiligheid niet mogelijk is, maar verwachten vaak toch dat de overheid die ons kan bieden. Wanneer we als burgers en bestuurders een aantal veiligheidsconcepten en beperkingen beter begrijpen, kunnen we beter met dit veiligheidsdilemma omgaan en voorkomen dat we doorschieten in ineffectief veiligheidsbeleid. In dit artikel schets ik dilemma's rond veiligheid. Ik gebruik daarbij ook mijn eigen ervaring in onzekerheids- en risicomanagement in geologie en techniek. Daarbij wil ik een aanzet geven om tot een beter gebalanceerd perspectief op veiligheid, aansluitend bij recente publicaties over veiligheid zoals onlangs van prof. dr. Beatrice de Graaf in *Heilige Strijd* (2018) en *Veiligheid en verbondenheid* (2017) van dr. Ronald van Steden.

Door Wilhelm Kolkman¹

De imperfectie van veiligheid en andere veiligheidsdilemma's | Om te beginnen de algemene definitie van 'risico': een mogelijke gebeurtenis in de toekomst, die een positieve of negatieve impact (kans of bedreiging) kan hebben op een doelstelling. Veiligheid gaat dus vooral om negatieve risico's, bedreigingen. Hoe groot zo'n risico uiteindelijk zal zijn, wordt bepaald door de kans dat die gebeurtenis werkelijk plaatsvindt, de impact (consequentie) van die gebeurtenis en hoe lang de blootstelling duurt. In formule vorm ziet dat er zo uit: Risico = kans x impact x blootstelling.

De kern van risicomanagement is het beheersbaar maken van risico's en het voorkomen of beperken van materiële en immateriële schade. Laten we autorijden als voorbeeld nemen om te zien wat de mogelijkheden van risicomanagement zijn. Je kunt het risico *accepteren* (toch auto rijden), *reduceren* (rij alleen in een erg veilige auto), *wegnemen* (gebruik alleen OV) of *overdragen* (aan de verzekering). Risicomanagement bestaat altijd uit een combinatie van preventieve maatregelen (barrières) om de kans op het risico te verkleinen (verkeersregels) en verzachtende, reactieve maatregelen om de impact van een risico te verkleinen en beheersbaar te houden voor het geval dat de gebeurtenis alsnog plaatsvindt (autogordels).

Risicomanagement vereist dus van alle betrokkenen keuze, actie en middelen. Maar het volledig elimineren van risico is niet altijd noodzakelijk of mogelijk, zeker ook omdat we onze beperkte middelen vaak moeten verdelen over meerdere risico's. Geen enkele barrière is echter helemaal effectief en dus het hele systeem evenmin. Omdat de werkelijkheid vaak te complex is om met techniek te ondervangen, omdat er externe onverwachte factoren kunnen optreden en omdat mensen fouten kunnen maken. Het 'Gatenkaasmodel' van James T. Reason (1990) visualiseert dit: een ongeluk gebeurt dan wanneer de gaten in de verschillende barrières, de gaten in de kaas, in elkaars verlengde komen te liggen.

De ervaring leert dat elke barrière naast voordelen ook altijd nadelen heeft: een veiligheidsdeur in de cockpit helpt tegen vliegtuigkaping zoals op 9/11, maar diezelfde deur werkt veiligheid juist tegen bij een depressieve piloot met zelfmoordneigingen.

Een volledig veilige samenleving levert een voorspelbare en controleerbare 'Big Brother is watching you'-samenleving op. Een ander negatief neveneffect is dat onverwachte kansen (positieve risico's, een financiële meevaller, of een uitvinding) dan ook niet meer mogelijk zijn. Verder zou zo'n samenleving op gespannen voet met onze rechtsstaat komen te staan, die immers uitgaat

AUTEUR
Ir. Wilhelm Kolkman MBA is lid van het curatorium van het Wetenschappelijk Instituut en werkzaam als Principal Geologist & Project Manager in de internationale olie en gas industrie, met speciale interesse in onzekerheids- en risicomanagement.

SAMENVATTING

- Risico's en onzekerheden bij het leven horen bij het leven; we kunnen ze niet allemaal elimineren.

- Veiligheid begint met regels, maar te veel regels leiden juist weer tot onveiligheid.

- De christelijk-sociale traditie biedt aanknopingspunten voor een evenwichtiger en effectiever veiligheidspectief.

van de burgerrechten en de vrijheden van de mens.

We zullen dus restrisiko's moeten accepteren: een ongeluk zit nog steeds in een klein hoekje. Ingenieurs kennen dit als de Wet van Murphy (alles wat fout kan gaan, zal ooit fout gaan), voor gelovigen heet dat het 'leven in een gebroken wereld'.

Waarom veiligheidsdenken vaak meer kapot maakt dan ons lief is | Hoe nu met deze imperfectie en dilemma's om te gaan?

De Graaf stelt in haar boek *Heilige strijd*, evenals meerdere auteurs in *Groen* (juni 2017), dat het hedendaagse veiligheidsdenken is doorgeschooten. De typische reactie op een echte of vermeende onveilige situatie is om *nog* meer regels te maken, de zogenaamde risico-regel-reflex.² Bovendien eisen burgers niet alleen dat politici en bestuurders wat doen aan concrete gevaren, maar ook aan waarschijnlijke en verbeelde gevaren. Dit resulteert in een vicieuze cirkel waarin verwachtingen van burgers en de reacties van politici daarop elkaar versterken.³

Een ander nadeel van het zoeken naar zekerheid en veiligheid in procedures is dat daarmee elke individuele maatwerkoplossing (de 'menselijke maat') vaak onmogelijk wordt.⁴ Vooral in regelvolle beroepen als de zorg, onderwijs zien we de nadelige gevolgen hiervan steeds duidelijker. We bereiken vaak niet het oorspronkelijke doel (goede en veilige zorg), kosten en bureaucratie nemen juist toe, professionaliteit komt niet meer tot zijn recht en professionals verliezen de motivatie voor hun werk.⁵ Uiteindelijk is het de vraag of een regel-luwe zorg of onderwijs wel kans van slagen kan hebben wanneer bestuurders en burgers mogelijke risico's of onzekerheden nauwelijks willen tolereren. Het

lijkt ook niet echt mogelijk persoonlijke en maatschappelijke ethiek volledig in regels te vangen. Kockelkoren, voormalig AFM bestuurder, stelt: "Onze samenleving kan niet functioneren als je alle ethiek verschuift naar wetgeving: uiteindelijk eindig je dan in een onwerkbare en schijnveilige wet-en-regelbrei".⁶

Binnen de industriële veiligheid (vooral luchtvaart en olie en gas) vond in het verleden een vergelijkbaar plaats: meer regels en systemen bleken niet tot een daling van het aantal ongevallen te leiden. Onderzoek maakte duidelijk dat bij (te) veel regels mensen de verantwoordelijkheid buiten zichzelf leggen en niet meer nadenken of en hoe de regel het beste toegepast kan worden. In vakjargon heet dat 'richtlijnenethiek'. Driscoll⁷ komt na onderzoek van de olieramp in de Golf en de financiële crisis in de VS tot eenzelfde conclusie: alleen regels leiden onherroepelijk tot '*regulatory failure*'. De beoogde verbetering in veiligheid werd vervolgens wel bereikt toen de focus werd verlegd op het winnen van de '*hearts & minds*' van mensen voor veiligheid, ondersteund door op veiligheid gericht leiderschap, gedrag en cultuur. Recentelijk heeft de luchtvaart het succes hiervan nog laten zien met geen enkel ongeval met een groot vliegtuig in 2017.⁸

Een aanzet tot veiligheid met meer balans tussen *securitas* en *certitudo*

Voor veiligheid in de samenleving zijn regels en systemen (te vergelijken met het idee van *securitas* van De Graaf en Van Steden in de eerder genoemde publicaties) alleen niet genoeg. We hebben ook veiligheid door gedrag, principes, een veilig gevoel en vertrouwen (te vergelijken met hun idee van *certitudo*) nodig. Ook de Bijbel en de christelijke traditie kunnen ons

inspireren om van een regel- naar een meer principe-gebaseerde veiligheidsaanpak te gaan: van de tien geboden van Mozes, via 613 geboden in de Thora, eindigen we toch weer bij twee geboden. Het principe is eenvoudig, het doel is duidelijk, hoe deze toe te passen en uit te voeren is aan de gelovige zelf in de specifieke situatie.

Uit het bovenstaande wordt duidelijk dat het vooral de uitdaging is dit idee van *certitudo* in de bestuurlijke praktijk vorm te geven. Daartoe zou ik de volgende drie uitgangspunten willen voorstellen aan christelijk-sociaal bestuurders en politici. Hopelijk stimuleert dit tot verder onderzoek en discussie binnen de ChristenUnie over hoe dit te vertalen in concreet veiligheidsbeleid.

Uitgangspunt 1: Wees realistisch en hoopvol

| De toekomst is per definitie onzeker en ongekend. Dat is soms lastig en bedreigend maar heeft ook positieve kanten. Er is keuzevrijheid, ruimte voor verandering, innovatie en kansen. En ook die horen bij het leven. Een onverwachte meevaller kan ook weer de negatieve impact van een tegenvaller goedmaken. Veiligheidsmanagement zal allereerst weer moeten gaan om het beheersbaar maken van risico's en dus niet over door regelgeving alle risico's en onzekerheden willen elimineren. Immers, zo'n proces leidt immers vaak juist niet tot meer veiligheid maar wel tot bovengenoemde negatieve neveneffecten. Het is niet nodig noch verstandig om elke onzekerheid als een bedreiging te zien. Een onzekerheid is immers iets dat dat nu nog onbekend is, bijvoorbeeld door gebrek aan data, ambiguïteit (wordt het een bedreiging of juist een kans?), of omdat het nog lang niet zeker is dat iets echt gebeurt. Niet voor niets is het gezegde: 'De mens lijdt meestal het meest door het lijden dat hij

vreest, doch nooit zal opdagen'. Scenario-modellering is vaak een betere manier om met onzekerheden om te gaan.

Uitgangspunt 2: Besteed meer aandacht aan veiligheidsgedrag en –cultuur

Meer aandacht geven aan het juiste veiligheidsgedrag, professionaliteit, ethiek en veiligheidscultuur heeft zich bewezen als een effectieve methode om rest-risico's verder te reduceren en vertrouwen (*certitudo*) terug te winnen. Daarbij is leiderschap essentieel gebleken: hoe een leider zich gedraagt en veiligheidsbeleid uitvoert, is essentieel voor geloofwaardigheid en draagvlak. Als leidinggevende moeten we ook weten dat onze laagste standaard in de praktijk al snel de hoogste van onze ondergeschikte wordt (en dus soms niet hoog genoeg zal blijken): als wij als ouder af en toe door rood fietsen, zal ons kind dat waarschijnlijk nog vaker doen.

Het willen leren van ongelukken is ook een essentieel onderdeel van een goede veiligheidscultuur. Onderzoek kan het best door een onafhankelijk instituut, met een focus op feiten vergaren, leren en verbeteren (zoals de USA-NTSB of Nederlandse Onderzoeksraad voor Veiligheid). Het is van belang om zo'n onderzoek gescheiden houden van eventuele juridische vervolgtrajecten of claims. Het onderzoek naar het mortier-ongeval in de Mali missie is een goed voorbeeld en het rapport doet nuttige aanbevelingen om herhaling te voorkomen. Het is daarom hoopvol om te zien dat dit steeds wordt toegepast, ook omdat deze aanpak het meest geschikt lijkt om de kans te verkleinen op zgn. secundair-risico management. In geval van een incident gaat de aandacht vaak naar het aantonen dat regels en protocollen gevolgd zijn, en dat dus niemand verantwoordelijkheid kan of hoeft te nemen voor de negatieve impact van het

primaire risico. Dit wordt vaak ervaren als 'verschuilen' achter regels en protocollen, om zo het secundaire risico, namelijk het bestuurlijk falen en het daaraan gekoppelde risico voor eigen positie, af te dekken. Dit creëert vaak een schijn-veiligheid, die de burger doorziet en juist tot nog minder vertrouwen leidt. In ons huidige politieke 'afreken-klimaat' zal deze cultuur en gedragsverandering wel degelijk bestuurlijke moed vereisen en ze kan alleen slagen als bestuurders, burgers en media(!) accepteren dat leren van incidenten, en dus ook betrekken een tweede kans geven, een veel productievere weg tot meer veiligheid is.

Het introduceren van 'principe-gebaseerd-toezicht' zal wel een uitdaging zijn voor toezichthouders en bestuurders: het controleren op naleven van een bepaalde ethiek vereist immers een andere aanpak dan het verifiëren van regels en protocollen.

Uitgangspunt 3: Veiligheid kan niet zonder de gemeenschap

Zoals De Graaf en Van Steden ook aangeven: een bijzondere uitdaging lijkt het borgen van gemeenschapszin en -gedrag in onze individualistische samenleving; immers een veilige samenleving is een samenleving in verbinding. Winsten privatiseren (tot voordeel van het individu) en verliezen socialiseren (ten laste van de gemeenschap laten komen) is geen model voor een duurzame gemeenschap en risicomanagement gebleken en dit moeten we dus tegengaan. Naast het weer op de agenda zetten van morele aspecten, kunnen we dit juiste en veilige gedrag soms ook effectief 'inbouwen', bijv. door er voor te zorgen dat alle spelers aan hetzelfde risico (bonus en malus) blootstaan. Nassim Taleb werkt dit principe verder uit als 'Skin-in-the-Game'⁹, wat volgens mij verdere bestuuring verdient. Om dat principe inzichtelijk

te maken een kleine anekdote: om hun inzet voor veiligheid in een kolenmijn geloofwaardig en effectief te laten zijn, hoefden mijnmanagers volgens mijnwerkers maar één veiligheidsregel te implementeren, namelijk dat het kantoor van het management zich in de mijn zelf zou bevinden.¹⁰

Een gemeenschap is ook essentieel voor het geven en ontvangen van 'morele ondersteuning' en 'noaberschap', zodat de impact van risico's samen draagbaar gemaakt kan worden: medelijden en meeleven doen elk mens goed en gedeelde smart is immers halve smart. Mijn ervaring is dat een goed georganiseerde buurt-app-groep hier aan kan bijdragen: zo leer je je burens beter kennen en het is goed te weten dat men voor elkaar een oogje in het zeil houdt. Tot slot is nodig dat bestuurders verschillende veiligheidsrisico's en dilemma's eerlijk en open bespreken met de betrokken gemeenschap, dat alle belanghebbenden, inclusief de mogelijk minder assertieve, gehoord worden in het bepalen van een acceptabele veiligheid. Helsloot¹¹ stelt een primamethodiek voor om de opbrengsten, kosten en rest-risico's van maatregelen af te wegen en te overleggen met belanghebbenden. In Gouda past men dit toe met het 'de buurt bestuurt' concept, om zo het gewenste veiligheidsbeleid in een buurt vorm te geven. Zo zien we een moderne invulling van een bij uitstek christelijk sociaal concept als Soevereiniteit-in-eigen-Kring. Het draagt bij aan *securitas* en *certitudo*, doordat zo'n methode verantwoordelijkheid zo dicht mogelijk bij een gemeenschap en direct belanghebbenden legt, maatwerk levert, en draagvlak creëert.

Een tweegesprek met columnisten Jesse de Haan
en Mart Keuning

Immigratie, islam en integratie

Jesse de Haan (l) schreef voor het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie een maandagmiddagcolumn. Daarin betoogde hij dat de ChristenUnie in haar immigratiepolitiek rekening moet houden met de groei van de islam in Nederland. Collega-columnist Mart Keuning hoorde in die oproep Wilders' 'minder minder', en vond dat niet passen bij de ChristenUnie. Columns zijn geschikt voor het agenderen van zo'n onderwerp, maar minder voor een verdiepend gesprek. Daarom nodigden we hen uit om dit gesprek met elkaar en ons te voeren.

Door Lambert Pasterkamp en Mirjam Kosten

Wat was precies het punt van die eerste column?

De Haan: “De titel en oproep van mijn column was ‘anticiperen op meer islam’.¹ In de column presenteerde ik het onderzoek van het PEW research instituut. In het rapport *Europe’s growing Muslim population* (2017) staat dat bij het onmiddellijk sluiten van de grenzen de moslimpopulatie tot 2050 zou groeien van vijf naar zevenenhalf procent. Bij het huidige migratiebeleid zou het aantal moslims verdubbelen naar elf procent van de bevolking in Nederland. Die cijfers en dat rapport vond ik belanghebbend genoeg om voor het voetlicht te brengen. We zijn in de partij met veel nette bestuurlijke dingen bezig, maar hier mis ik de urgentie. Omdat het politieke midden er te stil over is, loopt rechts ermee weg. Ik dacht: ‘dat terrein moeten we ons niet laten ontglippen.’ Dat kan natuurlijk netter dan in vierhonderd woorden. Graag had ik een zinnetje gewijd aan de vele vredelievende moslims die we allemaal kennen. Die moeten we niet tekort doen. Maar we moeten ook niet om de olifant in de kamer heenlopen en zorgelijke ontwikkelingen rond de islam in Nederland kritisch duiden.”

Welke spanningen rondom islam in Nederland bedoelt u dan?

De Haan: “De zelfbewuste islam verhoudt zich heel moeilijk tot de democratische rechtsstaat en waarden. Denk terug aan de toestanden in de Schilderswijk enkele jaren terug. Dat vind ik problematisch. En als je naar een oplossing zoekt, begint het volgens mij bij immigratie omdat ongeveer de helft van de immigranten in Nederland moslim is. Als ik constateer dat er spanningen zijn rondom de islam in Nederland en als onderzoek laat zien dat het aantal moslims in Nederland de komende decennia zal verdubbelen bij gelijke migratie, dan is het niet zo ingewikkeld om te bedenken dat de al aanwezige spanningen zullen vermeerderen. Die spanningen hoeven niet per se te verdubbelen, maar een toename vind ik toch een logische verwachting.”

Die stellingname lokte een stevige reactie uit. Waarom?

Keuning: “Dat er spanningen zijn rond de islam in Nederland zie ik. Het voorstel om problemen met de islam in Nederland via immigratiepolitiek op te lossen vind ik alleen absoluut onjuist. Daarin resoneert voor mij, zoals ik schreef, de suggestie van ‘minder, minder’.² Wil je echt met immigratiepolitiek gaan selecteren op religie en via die politiek regelen dat er minder moslims Nederland binnenkomen? Dan haal je volgens mij een aantal dingen door elkaar die je moet scheiden. Er is het vraagstuk van immigratie: wie laten we binnen en op basis waarvan? Hoe is

PERSONALIA:

Jesse de Haan is voorganger van de baptistengemeente in Maastricht en nr. 36 op de lijst voor de Tweede Kamerverkiezingen in 2018.

Mart Keuning was van 2012 tot 2018 fractievoorzitter van de ChristenUnie in Leiden. Hij werkt bij institutioneel vermogensbeheerder MN.

dat de laatste jaren in Nederland gegaan en zijn we daar tevreden mee? Wat is de impact van immigratie: wat doet een hogere herkomstdiversiteit met ons? Welke effecten heeft dat, economisch en sociaal? De tweede vraag is voor mij: hoe gaan we om met godsdienstvrijheid, met het gegeven dat je in Nederland mag geloven wat je wilt – en daarbij dat we soms zien dat mensen zich op religieuze gronden niet altijd aan de grenzen van de rechtsstaat houden? Ik vind je te snelle conclusies trekt als je zegt: we zijn ontevreden over elementen van islam in Nederland en dus gaan we door immigratie zorgen voor minder moslims want dan zijn er minder problemen. We kunnen toch niet op geloof gaan selecteren aan de grens?”

De Haan: “Het woord ‘selecteren’ heb ik bewust niet genoemd. Wat je zegt vind ik interessant, maar het werpt ook wel een rookgordijn op rondom de kern van de zaak: dat er spanningen zijn rondom moslims in Nederland en Europa. Ik denk dan bijvoorbeeld aan IS-gangers vanuit Maastricht. Dat ligt heus niet aan een grote herkomstdiversiteit maar aan vooral één variabele: de islam. Ik denk niet dat we moeten gaan selecteren, maar misschien is doseren van migratie wel een optie. De wal keert het schip in Europa. Kijk naar de uitslag van de verkiezingen in Denemarken en Italië. Let op wat er in september in Zweden gaat gebeuren: ik verwacht een electorale aardverschuiving omdat de sociaaldemocraten met goede intenties onevenredig veel nieuwkomers binnenlieten. Hun goede idealen worden ingehaald door een weerbarstige realiteit. Ook Nederland heeft een ruk naar rechts gemaakt, de gedachten van Fortuyn en Wilders zijn gemeengoed geworden en afgelopen verkiezingen werd Wilders bijna de grootste. Als je deze demografische ontwikkelingen ziet en problemen

vaststelt, vind ik dat je proactief moet handelen. We moeten niet over tien jaar of in 2050 aan *damage control* gaan doen.”

Hoe ziet dat proactief handelen eruit?

De Haan: “Er is bewustwording nodig en daarom koos ik dit thema als onderwerp van mijn column. Ik ben een jonge voorganger uit Maastricht en vind het ergens wel treurig dat ik dit moet agenderen. Is het wel aan mij om dit precaire thema aan te snijden? Maar ik ben een betrokken lid van de ChristenUnie en laat daarom van me horen. Mijn oproep aan de ChristenUnie is: wees proactief, kijk vooruit en wees niet reactief. Dat is meer een aanmoediging dan een concrete invulling. Daartoe voel ik me niet echt bevoegd.”

Keuning: “Op veel gebieden ben ik het met je eens. Maar als jij zegt: er moet iets gebeuren, het moet met immigratie te maken hebben en het doel moet zijn minder moslims, dan gaan mijn nekharen overeind staan. Een politicus zou zeggen: boter bij de vis. Ik ben oprecht benieuwd naar jouw ideeën. In jouw voorstel zie ik maar twee opties. Eén: je staat een bepaalde mate van immigratie toe maar selecteert daar moslims uit. Of twee: sowieso veel minder immigratie, omdat je vindt dat we anders te veel moslims binnenlaten. Stel dat op een gegeven moment op basis van het huidige Vluchtelingenverdrag nog eens 60.000 mensen terecht asiel aanvragen in Nederland en jij was premier. Zou je ze dan op basis van hun moslim-zijn de toegang weigeren?”

De Haan: “We moeten met elkaar na moet denken over een aantal dat haalbaar is voor Nederland. Dus niet *lastminute*, wanneer die situatie zich voordoet, maar nu. En dan gaat het over het aantal immigranten in z'n totaliteit. De moslim-factor

speelt altijd voor de helft mee en daarom moet je die mijns inziens meewegen.”

Keuning: “Daar zeg je nogal iets: iemands religie meewegen. Zou er een moment kunnen komen waarop je het Vluchtelingenverdrag opzegt omdat je niet wilt dat er moslims het land binnenkomen? Je kunt je toch niet uitspreken tegen een religie?”

De Haan: “We moeten erover nadenken wat behapbaar is. Dat zou ik liever niet als minister-president doen maar als betrokken ChristenUnie lid kan ik daar wat over zeggen. Denk daarover na. Wat is haalbaar, wat is onze internationale plicht daarin en wat kan onze samenleving aan qua aantal?”

Mart Keuning, u schreef in reactie op het betoog van De Haan dat debatten over islam, integratie en immigratie apart en in samenhang met elkaar bezien moeten worden. Wat is die samenhang dan?

Keuning: “Ik zie wel dat het af en toe best kan botsen met de islam in Nederland. En ik ben trots op hoe de ChristenUnie daarop reageert. Maar ik vind ook dat immigratie in Nederland en Europa nog wel een paar tandjes strakker mag.”

De Haan: “Dus toch wel? Je kunt licht afkeurend zeggen: ‘nou dat neigt naar minder minder immigratie’, maar wat is het alternatief?”

Keuning: “Laat me dat rechtzetten: ik ben geen tegenstander van strengere immigratie. Als je zegt: we willen solidair zijn, dan moet je je rekenschap geven van de gevolgen van die solidariteit in de samenleving. Daar zit een grens aan. Als je dat constateert, moet je definiëren wie je wel en wie je niet binnenlaat. Daarvoor is er het Vluchtelingenverdrag, dat iets zegt over wie we als

vluchteling asiel verlenen. Dat antwoord is allang verzonnen. Als je gereede angst hebt voor je leven, dan ben je vluchteling. Anders ben je gewoon een arbeidsmigrant. Dat onderscheid moeten we scherp maken. We kunnen niet iedereen binnenlaten die, hoe legitiem ook, een betere toekomst zoekt. De andere kant is dat we niet het vluchtelingenverdrag kunnen schenden omdat je minder moslims wilt.”

De Haan: “Het is goed elkaar hierover te spreken. Nu hoor ik je voor het eerst zeggen: ik ben niet tegen scherpere immigratiepolitiek.”

Keuning: “We moeten heel goed kijken wie ons land wel of niet in kan. Maar juist omdat het zo’n precair thema is, moeten we het debat goed voeren en opletten welke oplossing je biedt. Als er geen oplossing en geen keuzes aan vastzitten, vind ik dat je niet bijdraagt. Ik zie ook wel dat immigratie in algemene zin, en de islam maakt daar onderdeel vanuit, gevolgen heeft voor onze samenleving en dat we ons daar rekenschap van moeten geven. De probleemanalyse deel ik dus, maar de oplossingsrichting niet. Daarover zou ik me op een andere manier uitspreken en ik vind dat we dat op een hele goede manier doen als ChristenUnie. Dan denk ik aan voorstellen over het stoppen van de financiering van bepaalde geloofsgemeenschappen uit onvrije landen, misschien een verbod op gezichtsbedekkende kleding, en het bestrijden van huwelijksdwang. Volgens mij leg je dan precies de vinger op de zere plek. Dat is de grens van waar je je hier, in dit land, aan moet houden, daaroverheen dulden we niet. Dat verhoogt natuurlijk ook de kans dat je een *modus vivendi* vindt waarin we, ondanks alle verschillen, kunnen samenleven. Tegelijkertijd zie je dat immigratie effecten heeft en daar moet je

je rekenschap van geven. Immigratie kan nooit eindeloos zijn.”

Hoe kunnen we als ChristenUnie blijven werken aan een samenleving waar het voor iedereen goed toeven is?

De Haan: “Het is niet voor niets dat de ChristenUnie en de SGP tegen verwachting in wat gegroeid zijn de afgelopen verkiezingen. Mensen zien dat wij het goede leven voor inwoners zoeken; voor ons is dat het goede leven met een verwijzing naar God. De fundamenten van de democratische rechtsstaat zijn verankerd in het geloof in een Schepper die mensen gelijk maakte en op basis daarvan gelijke rechten geeft. We hebben de uitgelezen kans om ons met volle inzet, trouw en respectvol voor de samenleving in te zetten. In het evangelie worden genade en waarheid samen genoemd. Dat betekent dat we liefdevol maar ook kritisch moeten zijn. In dit debat zie ik voor ons de rol om de polen enigszins te verenigen. Ik las laatst een uitspraak van Groen van Prinsterer, dat de revolutionairen wel de vruchten van het evangelie genieten maar de grondslagen ervan niet erkennen. Dat is sindsdien alleen maar erger geworden. Dat leidt tot een wel heel uitgehold waardenbegrip. De ChristenUnie kan vrede brengen door wie ze is en door in te zetten op gezin, gemeenschapszin en door het opnieuw invullen van die uitgeholde waarden.”

Keuning: “Een aantal zaken is belangrijk. Allereerst: pas op met te precies te definiëren wat het is om Nederlander te zijn. Alles wat je definieert, heeft ook een uitsluitende werking. Tegelijkertijd is er het gevoel van nabijheid dat mensen hebben bij hun familie, straat, stad, omgeving en land. Dat gevoel moet je politiek niet delegitimeren. Het is juist belangrijk in een globaliserende wereld te weten wat

je na staat, dus doe niet krampachtig over zoiets als ‘trots op Nederland’. Grote veranderingen zorgen voor gevoelens van ontheemding. Dat ligt niet alleen aan immigratie maar ook aan andere grote veranderingen in de wereld. Ik geloof in het belang van continuïteit, ook in de fysieke omgeving. Dat maakt gemeentepolitiek zo leuk. Gooi een stad niet te snel overhoop met asfalt en beton; dat geeft een gevoel van vervreemding. En dan wat breder: ken waarde toe aan wat historisch gegroeid is. Ook zonder dat je wetenschappelijk kunt duiden dat iets goed is, zit er vaak in hoe dingen gegroeid zijn een soort volkswijsheid. Je kunt mensen geen thuisgevoel geven, maar het ze niet afnemen, door wat conservatisme, kan geen kwaad. Laat veranderingen niet te groot zijn en niet te snel gaan; houd daarmee rekening in de manier waarop je politiek bedrijft.”

Ja.

Ik ben geen enthousiast aanhanger van de afschaffing van de dividendbelasting. Mijn tegenzin werd groter toen duidelijk werd dat de effectiviteit minimaal lijkt te zijn terwijl de maatregel duurder uitpakt dan verwacht. Het is een duur cadeau voor buitenlandse overheden en investeerders. Vormen die constatering een reden om het akkoord aan te passen? Dat zou uitzonderlijk zijn maar is vaker voorgekomen. We kunnen ons, heel loyaal, aan het akkoord houden; we kunnen er, heel principieel, uitstappen. Of we kunnen slim onderhandelen. Een pragmatische omgang met het regeerakkoord door de ChristenUnie is volgens mij gewenst.

Je kunt de afschaffing van de dividendbelasting willen afschaffen maar dan verliest het regeerakkoord haar evenwicht. Concreet betekent dit dat we de verworven pluspunten voor de ChristenUnie in het huidige akkoord in de waagschaal zetten of zelfs het hele regeerakkoord en daarmee de coalitie. Is het onderwerp dat ons waard? Dat vind ik een lastige afweging. Uit de praktijk weet ik dat aanpassingen nooit kostenneutraal gaan en dat het proces van geven en nemen ook nieuwe discussies oplevert voor de uitvoering van de door de ChristenUnie ingebrachte punten. Bij de kiezers van de ChristenUnie mag dan ook nog verder worden geïnvesteerd in nuchterheid, rust en uitleg over hoe politieke processen werken.

Juist nu de VVD op dit punt onwrikbaar en principieel opereert, zou het goed zijn als de ChristenUnie pragmatisch redeneert. Ik pleit ervoor om radicaal de netten aan de andere kant uit te gooien. Want nieuwe feiten bieden nieuwe onderhandelingsmogelijkheden. Ik zie mogelijkheden om juist op onderwerpen die voor de ChristenUnie belangrijk zijn ruimte in te nemen en op te eisen. Collega's van de VVD u wilt dit cadeautje voor het grootbedrijf? Wij willen een extra impuls voor de ambitieuze gezondheidsagenda van Staatssecretaris Paul Blokhuis. Of: wij willen meer snelheid om de psychiatrische zorg te verbeteren en wachtlijsten aan te pakken. Wij willen meer mogelijkheden voor passende oplossingen in het primair en middelbaar onderwijs. Kortom, deze lijst kan moeiteloos bedacht en aangevuld worden door onze bewindsliden of de Haagse Fractie.

Nu de premier zijn hakken in het zand gezet heeft, ben ik ervan overtuigd dat de tijd is gekomen om de agenda van de ChristenUnie binnen de coalitie te versterken, door meer ruimte in te nemen op de terreinen die de ChristenUnie belangrijker vindt. Ik verwacht niet anders dan dat in de wandelgangen van Den Haag de komende tijd daar hard aan wordt gewerkt.

AUTEUR Reinier Mulder, raadslid ChristenUnie in Zwolle

Maar.

Sinds het aantreden van het huidige kabinet is er rumoer over het afschaffen van de dividendbelasting. Is het wel terecht is om deze maatregel ter discussie te stellen? De afschaffing is in het regeerakkoord als onderdeel van een totaalpakket aan fiscale maatregelen opgenomen. De onderhandelaars van de vier betrokken partijen hebben onder het akkoord een handtekening gezet. Kunnen er zich dan omstandigheden voordoen waarbij de afspraak niet hoeft te worden nagekomen? Er zijn immers allerlei argumenten door tegenstanders ingebracht die wellicht hout snijden. Belangrijker dan dat is dat de ChristenUnie een betrouwbare coalitiepartner moet zijn.

In de gemeente waar ik wethouder mag zijn, nemen wij al een aantal jaren deel aan het college. De eerste keer dat een beroep op ons als ChristenUnie werd gedaan om mee te doen, hebben wij de voorwaarde gesteld dat de winkels op zondag gesloten zouden blijven. De andere partijen, waaronder een grote lokale partij, gingen hiermee akkoord. Een coalitieakkoord voor vier jaar werd overeengekomen. Al snel nadat de nieuwe coalitie was begonnen meldden diverse ondernemers zich bij raad en college. Men betoogde dat klanten naar andere gemeenten gingen om daar in te kopen, dat de werkgelegenheid in gevaar kwam, ja zelfs dat faillissementen dreigden als de deuren op zondag gesloten moesten blijven. In de loop van de vier jaar werd het koor van ontevreden ondernemers alleen maar groter. Vooral de lokale partij, met driemaal zoveel zetels als de ChristenUnie en voorstander van de zondagsopening, werd onder vuur genomen in de hoop dat deze in de raad met de oppositie zou meegaan. Deze was volledig voor openstelling op zondag. Ook al vonden alle niet-christelijke partijen dat onze argumenten voor de sluiting niet valide waren, onze coalitiepartners bleven achter de tekst in het coalitieakkoord staan. Afspraak is afspraak en in de Bijbel vinden wij dit terug in de bekende tekst in Jacobus 5 vers 12: laat uw ja ja zijn en uw nee nee.

Er valt veel af te dingen op de maatregel om de dividendbelasting te schrappen, maar het is nu eenmaal een onderdeel van een bereikt compromis. De oppositiepartijen in de Tweede Kamer proberen een wig te drijven tussen de regeringspartijen. Als één van de vier besluit om het regeerakkoord open te breken, is het vertrouwen in elkaar verdwenen en zal de huidige coalitie geen lang leven meer beschoren zijn. Vertrouwen is essentieel als je in de politiek met elkaar samenwerkt. Laat de ChristenUnie de laatste zijn om dat te beschamen...

AUTEUR Auteur Rob Jonkman, wethouder voor de ChristenUnie in Opsterland

Nieuwe serie vanaf januari 2019

Fellowsprogramma

In januari 2019 begint een nieuw cursusjaar van het Fellows-talentenprogramma, met sprekers als Gert-Jan Segers en bisschop De Korte. Het Fellowsprogramma is een introductie in het christelijk-sociale denken voor twintigers. Om het christelijk-sociale denken van de ChristenUnie te ontdekken, of om bestaande kennis verder te verdiepen.

Leg je oor eens te luisteren bij invloedrijke denkers uit onze christelijk-sociale traditie. Wat heeft het werk van Augustinus te zeggen voor de politiek van vandaag? Wat betekent Dooyeweerds publieke gerechtigheid, en wat maakt dat een christelijke notie? En wat kan Thomas van Aquino ons zeggen over veiligheid en vrede? Het WI biedt jonge denkers graag de gelegenheid zich te laten inspireren door nieuwe én oude politiek denkers.

Investeren in de toekomst | In het Fellows-programma leg je een basis voor je denken over politiek en maatschappij, en doe je kennis en vaardigheden op waar je een leven lang baat bij hebt. Veel van de deelnemers van eerdere jaren hebben tegenwoordig een functie waarin zij de opgedane kennis en vaardigheden kunnen inzetten ten bate van de samenleving. Sommigen binnen de ChristenUnie, sommigen op een andere plek in de maatschappij. De Fellows zijn bovendien waardevolle en inspirerende gesprekspartners voor het WI, bijvoorbeeld over lopende onderzoeksprojecten.

Het programma | Aan de hand van teksten van vooraanstaande politieke denkers gaan de cursisten een jaar lang maandelijks in gesprek over verschillende thema's binnen de christelijke politiek. Iedere avond wordt geopend met een introductie door een deskundige. Dit jaar zijn dat onder meer partijleider Gert-Jan Segers en bisschop De Korte. De avonden worden geleid door cursuscoördinator Trineke Palm, zelf Fellow van het WI en postdoctoraal onderzoeker aan de Universiteit Utrecht. Cursisten worden uitgedaagd een mening te vormen over politieke en maatschappelijke thema's en worden getraind die te verwoorden in opiniërende teksten. Het schrijven van een essay vormt de eindopdracht van het programma.

Nieuwsgierig? | Kijk op wi.christenunie.nl/fellows2019 voor meer informatie.

Solliciteren | Stuur vóór 1 december je motivatiebrief en cv naar wi@christenunie.nl.

Deelnemersbijdrage | Voor studenten € 125,-. Voor werkenden € 250,- (incl. maaltijden).

Agenda.

1 oktober

Uiterlijke sollicitatiedatum Masterclass
wi.christenunie.nl/masterclass

12 oktober

College gentech

2 november

Gezinscongres, Amersfoort

24 november

38e partijcongres, Zwolle

1 december

Uiterlijke sollicitatiedatum Fellowsprogramma
wi.christenunie.nl/fellows

Voor bestuurders en/of besturen

5 oktober

Waterschapsbijeenkomst, Lemmer

6 oktober

Regionale Bestuurdersdagen

November

Het hart van de ChristenUnie
voor kandidaten Provinciale Staten en Waterschappen
Assen (19e); Bussum (22e); Nijmegen (26e); Zwolle en Dordrecht (29e)
christenunie.nl/opleiding/hethartvandechristenunie-psws2019

27 november

Statendag, Brussel

Noten.

p 6-11

1. National Academies of Sciences, Engineering, and Medicine, (2017). *Human Genome Editing: Science, Ethics, and Governance*. Washington, DC: The National Academies Press.
2. G. Hinsliff and R. McKie, (9 maart 2018). This couple want a deaf child. Should we try to stop them? *The Guardian*.
3. N.A. Farahany, H. T. Greely e.a., (2018). The ethics of experimenting with human brain tissue. *Nature* 556(7702), 429-432.
4. A. Regalado, (7 augustus 2017). A New Way to Reproduce. *MIT Technology Review*.
Zie ook het rapport van ZonMW hierover: ZonMW, (2012). *Reageerbuisdebat Over de maakbaarheid van de voortplanting*.

p 26-31

1. Gezondheidsraad, (2017). *Ingrijpen in het DNA van de mens, Morele en maatschappelijke implicaties van kiembaanmodificatie*. Bilthoven: Commissie Genetische Modificatie.
2. Rinie van Est e.a., (2017). *Regels voor het digitale mensenpark. 'Telen' en 'temmen' van de mens via de kiembaanmodificatie en persuasieve technologie*. Den Haag: Rathenau Instituut.
3. Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, (2016). *Genome Editing, Visiedocument*. Amsterdam.

p 45

1. A. ten Cate, A. Fountain en G. J. Segers, (2018). Wijnstokken en Vijgenbomen. Over ontheemding, nieuw eigenaarschap en een economie van de samenleving. Groen juni 2018. Zie ook: L. Pasterkamp en L. Wijmenga, (1 augustus 2018). Burger, neem je verantwoordelijkheid. *Nederlands Dagblad*.

p 50-54

1. Patricia van Echteld (red), *Burn-out: verbanden tussen emotionele uitputting, arbeidsmarktpositie en Het Nieuwe Werken*. Sociaal Cultureel Planbureau, 2014; *Een werkende combinatie. Advies over het combineren van werken, leren en zorgen in de toekomst*, Sociaal Economische Raad, 2016.
2. Netwerk studentenwelzijn, *Actieplan studentenwelzijn*, 2018; Antwoorden ministerie OCW 31-3-2016; Antwoorden ministerie OCW 10-7-2017.
3. Robert van Putten (2014), 'De uitgebluste mens. Over de vermoeiende prestatimaatschappij', *Wapenveld* 64(4), 30-36; Robert van Putten (2016), 'Waarom is rusten zo moeilijk?', *Sophie* 6(4), 48-52; Robert van Putten (2017), 'Tussen werken en uitrusten. Lessen van Josef Pieper over rust', *Wapenveld* 67(2), 12-17.

p 56-61

1. Met dank aan Anthonie Drenth, Thera de Haan, Paulus Steenkamp voor advies en discussie.
2. M. Trappenburg, (2011). *Veiligheid boven alles? Essays over oorzaken en gevolgen van de risico-regelreflex*. Den Haag: Boom Lemma.
3. B. de Graaf, (2017). *Heilige Strijd. Het verlangen naar veiligheid en het einde van het kwaad*. Utrecht: Boekencentrum.
4. Nieuwjaarsrede Jaap Smit, Commissaris der Koning Zuid Holland (2017). Beschikbaar als download via: www.zuid-holland.nl/15620/commissaris-jaap/.
5. R. Oosterom, (16 oktober 2017). Waarom 'ontregelen' in zorg en onderwijs steeds mislukt. *Trouw*.
6. P. Couwenbergh, (26 mei 2015). Theodor Kockelkoren: "Wie ethiek geen rol wil geven moet veel regels accepteren". *Financiële Dagblad*.
7. G.P. O'Driscoll Jr, (12 juni 2010). The Gulf Spill, the Financial Crisis and Government Failure. *The Wall Street Journal*. Website: www.wsj.com/articles/SB10001424052748704575304575296873167457684.
8. Daily Chart, Graphic Detail. (2 januari 2018). 2017 was the safest year on record for commercial passenger flights. *The Economist*. Website: www.economist.com/blogs/graphicdetail/2018/01/daily-chart-0?fsrc=scn/tw/te/bl/ed/.
9. N.N. Taleb, uitgewerkt in 'De zwarte zwaan' (2006), 'Antifragiel' (2012) en Skin-in-the-Game (2018).
10. Naar een cartoon van Sage Stossel, (april 2010) *The Mine Safety Solution*. Website: www.sagestossel.com/2010/04/the-mine-safety-solution/.
11. I. Helsloot. (2017). Over de (on)wenselijkheid van symboolpolitiek in veiligheidsbeleid. *Groen* 2017(3).

p 62-67

1. J. de Haan, (11 juni 2018). *Anticiperen op meer islam*. Website: wi.christenunie.nl/page/46020.
2. M. Keuning, (18 juni 2018). *Minder, minder*. Website: wi.christenunie.nl/page/46021.

Colofon.

Groen, studie- en opinieblad van de ChristenUnie.
Jaargang 2, nr. 3, september 2018.
Oplage: 5.900 | ISSN: 1568-5845

Groen is een publicatie van het Wetenschappelijk Instituut (de mr. G. Groen van Prinsterer-stichting) en de Bestuurdersvereniging van de ChristenUnie. *Groen* wordt toegezonden aan alle donateurs van het Wetenschappelijk Instituut, aan alle bestuurders van de ChristenUnie en aan losse abonnees.

Meer informatie over abonnement of donateurschap via: wi.christenunie.nl.

Groen verschijnt 4 keer per jaar.
Deadline kopij derde nummer: 15 oktober 2018.
Neem voor een bijdrage contact op met de redactie via redactiegroen@christenunie.nl.

Donateurschap WI per 01-01-2018:
€ 36,00* per jaar. T/m 26 jaar € 20,00.*
Donateur WI (kwartaalbetaling)
€ 9,00 mogelijk met aut. incasso.
*Bij aut. incasso, anders € 2,50 toeslag

Redactie

Esther Paul-Jonker (hoofdredacteur)
Bernadette van den Berg (namens Bestuurdersvereniging)
Mirjam Kosten (eindredacteur)
Reinier Koppelaar
Steven Datema (namens de Tweede Kamerfractie)
Laurens Wijmenga (WI)

Vormgeving

Frivista | create, communicate, activate | Utrecht

Fotografie

Folkert Rinkema, ChristenUnie, WI

Druk

Drukkerij Torendruk

Uitgave, redactie en administratie

Mr. G. Groen van Prinsterer-stichting
WI van de ChristenUnie

Legaten

Gedenkt u het WI testamentair dan luidt de tenaamstelling: Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie, 'Mr. G. Groen van Prinsterer-stichting' Amersfoort. KvK dossiernr. 32084387.

Postbus 439, 3800 AK Amersfoort
Telefoon: 033 - 422 69 60
Email: redactiegroen@christenunie.nl
wi.christenunie.nl
bestuurders.christenunie.nl

Mocht u de toezending van *Groen* of uw donateurschap willen opzeggen, doe dit dan schriftelijk voor 1 januari 2019 (per post of via ledenadministratie@christenunie.nl).

© ChristenUnie 2018 Overname van artikelen en/of illustraties uitsluitend na toestemming van de redactie.

Groen is een uitgave van

wi Wetenschappelijk
Instituut
ChristenUnie

ChristenUnie
Bestuurdersvereniging

'We zijn gemaakt om te creëren. Om wat stuk is, heel te maken.
Om wat niet af is, mooi te maken. Om alles wat we bedenken,
uit te voeren. Wij zijn immers gemaakt om te maken.'